

ISSN 2221-8521

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ

АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ
ОРТАЛЫҒЫНЫҢ

ХАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА АРХЕОГРАФИИ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

BULLETIN

OF THE NATIONAL CENTER OF ARCHAEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

4/2014

ISSN 2221-8521

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ
ОРТАЛЫҒЫНЫҢ

ХАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА АРХЕОГРАФИИ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

BULLETIN

OF THE NATIONAL CENTER OF ARCHAEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

4/2014

АСТАНА

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Жылына 4 рет шығады
Журнал ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінде
2011 жылы 21 ақпанда тіркеліп, № 11470-Ж куәлігіне ие болды

Құрылтайшысы
АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

БАС РЕДАКТОР
Археография және деректану ұлттық орталығының директоры
Л. Ә. Әбдірәсілова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

ҚР БҒМ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры, академик **Әбсаттар қажы Дербісәлі** (Қазақстан), ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі **Б. Е. Көмеков** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, Түркі академиясының Президенті **Дархан Қыдырәлі** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, Қырғызстан Тарих қоғамының Президенті **Т.К. Чоротегин** (Қырғызстан), тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі **Б.Б. Кәрібаев** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **Н.Э. Каримова** (Өзбекстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **А.К. Камалов** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **Г.К. Көкебаева** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **С.И. Ковальская** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **С.В. Любичанковский** (Ресей), Болон университетінің Шығыстану институтының директоры, профессор **Маурицио Пистозо** (Италия), Хоккайдо университетінің профессоры **Уяма Томохико** (Жапония), тарих ғылымдарының докторы, профессор **Ж.М. Төлебаева** (Қазақстан), Индиана университетінің библиографы, PhD докторы **А. Хабибуллаев** (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР
Т. Е. Төлебаев

Редакцияның мекенжайы:
Археография және деректану ұлттық орталығының баспасы
010000, Астана қ., Нұржол желекжолы, 12
тел. 8 (7172) 44-63-71, факс: 44-62-88
E-mail: nc-ais@mail.ru

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован Министерством связи и информации РК
Свидетельство № 11470-Ж от 21 февраля 2011 г.

Учредитель

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР АРХЕОГРАФИИ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ**

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Директор Национального центра археологии и источниковедения
Л. А. Абдирасилова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова МОН РК, академик **Абсаттар кажи Дербисали** (Казахстан), академик НАН РК **Б.Е. Кумеков** (Казахстан), доктор исторических наук, Президент Тюркской академии **Дархан Кыдырлы** (Казахстан), доктор исторических наук, Президент Кыргызского Общества истории **Т.К.Чоротегин** (Кыргызстан), доктор исторических наук, член-корр. НАН РК **Б.Б. Карибаев** (Казахстан), профессор **Н.Э. Каримова** (Узбекистан), доктор исторических наук, профессор **А.К. Камалов** (Казахстан), доктор исторических наук, профессор **Г.К. Кокебаева** (Казахстан), доктор исторических наук, профессор **С.И. Ковальская** (Казахстан), доктор исторических наук, профессор **С.В. Любичанковский** (Россия), Директор института востоковедения, профессор Болонского университета **Маурицио Пистозо** (Италия), профессор университета Хоккайдо **Уяма Томохико** (Япония), доктор исторических наук, профессор **Ж.М. Тулибаева** (Казахстан), библиограф университета Индиана, доктор PhD **А. Хабибуллаев** (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Т.Е. Тулибаев

Адрес редакции:

Издательство Национального центра археологии и
источниковедения

010000, г. Астана, Бульвар «Нұржол», 12

тел. 8 (7172) 44-63-71, факс: 44-62-88

E-mail: nc-ais@mail.ru

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА • НАРОД В ПОТОКЕ ИСТОРИИ • NATION IN THE FLOW OF HISTORY

Әбсаттар Қажы Дербісәлі. Марокко мен Испаниядағы жәдігерліктеріміз	5
Ғалия Қамбарбекова. Үндістан қорларындағы Қазақстан тарихына қатысты парсы дереккөздері.....	22

ДЕРЕКТАНУ • ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ • SOURCE STUDIES

Фахри Валехоглу (Гаджиев). Азербайджанцы Джавахетии в источниках XIX – начала XX вв.	30
---	----

ТАРИХНАМА • ИСТОРИОГРАФИЯ • HISTORIOGRAPHY

Нәпіл Базылхан. Қазақстанның ортағасырлық тарихнамасы: көне түрік дәуіріне байланысты кейбір терминологиялық мәселелер.....	34
---	----

МҰРАҒАТ МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМЫ • АРХИВНАЯ ПЕРИОДИКА • ARCHIVAL PERIODICALS

Гульмира Баймуратова, Зауреш Тастанова. Казахская периодика 1941-1945 гг. о перестройке народного хозяйства на нужды фронта.....	50
Жазгүл Жұмабай. Қазақстандық газет, журналдарында жарияланған көне түрік өркениеті туралы мақалалар жайында қысқаша шолу (1991-2014 жылдары).....	

ТАРИХ • ИСТОРИЯ • HISTORY

Каримова Наталья. Центральная Азия и Древняя Корея: к истории взаимоотношений.....	63
--	----

РУХАНИЯТ ТАРИХЫ • ИСТОРИЯ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ • HISTORY OF SPIRITUAL CULTURE

Джалилов Заур. О некоторых концепциях единства религии и политики в трудах зарубежных исламоведов.....	68
Авторлар туралы мәлімет	76

ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА

Әбсаттар қажы Дербісәлі

ҚР Жоғары мектеп Ғылым Академиясының академигі, Филология ғылымдарының докторы, профессор

МАРОККО МЕН ИСПАНИЯДАҒЫ ЖӘДІГЕРЛІКТЕРІМІЗ

2014 жылдың 1-11 қыркүйегі аралығында Солтүстік Африканың Марокко Корольдігіндегі әл-Қарауин университеті мен ел астанасы Рабат және Касабланка қалаларының қолжазба қорлары мен кітапханаларында жұмыс істедім. Әуелі Рабаттағы Мәдениет министрлігінде, оның бас хатшысы Лүтфи әл-Марини мырзаның қабылдауында болып, іссапардың мақсаты жайын баяндадым. Ол жылы қарсы алып, көлік бөліп, жолбашылыққа осы саланың бір маманын қосып берді.

Рабаттағы Ұлттық кітапханада Орта Азия мен Қазақстанның тарихы мен руханияты, мәдениетіне қатысты қолжазбалар және өзге де еңбектермен таныстым. Олардан керекті мәліметтерді жазып алған соң, кітап болып басылғандарын іздеп, табылғандарын мүмкіндігінше сатып алуға да тырыстым.

Сонан соң ежелгі Фес қаласына зиярат еттім. Оның іргетасын ертеректе Марокко сұлтандарының бірі Маулай Идрис (ІХғ.) қалаған. Ол қазір Африкадағы көрнекті тарихи, мәдени, ғылыми шаһарлардың бірі. Онда бір миллионнан астам халық тұрады. 800-ден астам мешіттері, сондай-ақ ІХ ғасырда ашылған университет бар. Ал бас мешіті әл-Қарауинде бір мезгілде 20 мыңнан астам ғибадат жасай алады. Сөйтіп ол ұзақ ғасырлардан бері мешіт қана емес, университет және үлкен кітапхана да қызметін атқарумен келеді.

Иә, Фес Солтүстік Африканың батысындағы ислам мәдениеті мен ғылым, білімінің ірі орталығы. Қала араб дүниесіндегі ежелгі тарихи, мәдени шаһар болғандықтан ЮНЕСКО-ның тізіміне кіргізілген.

Әл-Қарауин 859 жылы Тунистен Мароккоға қоныс аударған ауқатты әулеттің қаражатына салынған. Уақыт өте ол Батыс Африкадағы рухани орталықтардың біріне айналды. Марокко сұлтандарының қамқорлығының арқасында ол бірте-бірте кеңейе бер-

ді. Мұнда діни дәрістерден басқа грамматика, логика, медицина, математика, астрономия, химия, тарих, география мен медицина бойынша да пәндер оқытылатын.

Орта ғасырларда әл-Қарауин христиандық Еуропа мен мұсылман шығысы арасындағы мәдени байланыстың дамуында үлкен рөл атқарды.

Оның қабырғасынан мұсылман және әлем мәдениетіне ықпал еткен бірқатар аса көрнекті философтар мен дінтанушы ғалымдар шыққан.

Әл-Қарауин мен барған күннің ертеңіне реставрацияға жабылып жатыр екен. Дей тұрғанмен Мәдениет министрлігінің нұсқауымен демалысқа кеткен қолжазба қорының меңгерушісі (Абд әл-Фаттах Букшуф) қызметіне оралып, қолжазбалармен таныстырды.

Әл-Қарауин кітапханасынан орта ғасырлық атақты тарихшы Әбу Зайд Абд ар-Рахман ибн Мұхаммед ибн Халдунның (1332-1406) әлемге әйгілі “Мұқаддима” атты еңбегінің қолжазбасын кездестірдім. Өзімде оның араб тіліндегі нұсқасы болғандықтан, француз тіліндегі аудармасын алдым. Ибн Халдун Ақсақ Темірдің (1336-1405) тұстасы, онымен Дамаскіде кездескен, Орта Азия тарихына еңбек арнаған ғұлама. Сондай-ақ сол жерден Марокконың ортағасырлық саяхатшысы Ибн Баттутаның “Рихла Ибн Баттута” (“Тухфат ан-нуззар фи гараиб әл-амсар уа аджаиб әл-асфар”) атты еңбегін де көрдім. Оның араб тіліндегі нұсқасын алдым.

Ибн Баттута [Әбу Абдалла Мұхаммед ибн Абдаллах әл-Лауати ат-Танджи) – 1304-1377] қазіргі қазақ жерінің Атырау облысындағы Сарайшық қаласында болып, ол жайлы мағлұмат қалдырған. Кейінірек Хорезмге де барған. Онан соң Насаф шаһарында (қазіргі Өзбекстандағы Қаршы қаласы) Отырарлық Хұсам ад-дин Отырари атты ғалыммен танысып, ол жайлы дерек қалдырған.

Әл-Қарауин қолжазба қорынан сондай-ақ философтар Ибн Туфайл, (?-1185), Ибн Рушд (1126-1198), ақын Ибн Зайдун (1003-1071) және т.б. еңбектерін және қазақ елінің ғалым перзенттері жайлы жазған Ибн Әби Йағлудың “Тарих Әби Йағлу” атты еңбегін ұшыраттым. Абд әл-Фаттах мырза оның бір нұсқасын жіберуге уәде етті.

Рабатқа оралған соң ондағы “Әл-Алфия” және “Әл-Аман” атты үлкен кітапханалар қорымен танысып, бірқатар кітаптарға қолым жетті.

Касабланка қаласында да бірнеше кітап қорларында болып, бірқатар жазба дүниелерді алдым. Нәтижеде Марокодан Қазақстанның тарихы, әдебиеті мен мәдениетіне қатысты мағлұматтар бар (Әмір Катиб бин Әмір Умар Әмір Ғазы әл-Фараби әл-Итқани (Иқани) әл-Әмид, Қауам ад-дин, Әбу

Ханифа (1286-1357), хибатулла ат-Тарази (1272-1333) және т.б. жайлы айтылатын) төмендегідей дүниелерді алып қайттым:

1 Тақи ад-дин бин Абд әл-Қадир ат-Тамими ад-дари әл-Ғаззи әл-Мисри әл-Ханафи. Ат-Табақат ас-санийа фи тараджим әл-ханафийа. ар-Рияд 1983, 4 том

2 Ибн Баттута. (Рихла ибн Баттута). Тухфат ан-наззар фи ғараиб әл-асар уа ғаджайб әл-асфар. Бейрут 2003

3 Аш-Шейх әл-имам Әби-л Уалид Ибраһим әл-Мағруф ибн Шихна. Муғину хуккам. Бейрут [жылы көрсетілмеген].

4 Абд ар-Рахман Хусейн әл-Азауи. Ат-Табари. Ас-Сира уа-т тарих. Бағдад 1989

5 Наджм ад-дин Умар ан-Насафи. Әл-Қанд фи зикри улама Самарқанд, Тегран 1999

6 Әл-Бируни. Әл-Джамаһир фи мағрифат әл-джауаһир. Бейрут 1960

7 Әбу-л Қасым Убайдалла Хордазбех. Әл-Масалик уа-л мамалик, Брил 1889

Сонан соң (12-21 қыркүйекте) Испания Корольдігінде болдым. Осы елдегі атақты Эскуриал қаласына зиярат еттім. Ол Мадридтің батыс жағында 60 шақырым жердегі Сьерра де Гвадаррама тауының етегінде. Шаһардың негізі 1557 жылы қаланған деседі. Ондағы XVI ғасырдан бері дін және білім ордасы һәм кітапхана да қызметін атқарып келе жатқан даңқты кітапхананың бай қорымен таныстым. Ол Ватикан кітапханасынан кейінгі екінші орында екен. Мұнда әлемдегі ең көп араб қолжазбалары сақтаулы. Папа Григорий XIII Эскуриал кітапханасынан кітап ұрлаған жан діннен шығады деген. Сол себепті ондағы дүниелер жақсы сақталумен келеді.

Директоры “Қазақстан елшілігінің хатын алғанбыз. Көмектесеміз. Бізде ескі қолжазбалар өте көп. Бірақ Орта Азияға байланыстылары аздау-ау деймін. Испанияның Андалусия өлкесін 711 жылдан бастап 1492 жылға дейін арабтар биледі. Олар ғылым мен мәдениет бойынша үлкен із қалдырды. Испан елінде Кордова халифаты болған. Кордовада 830 жылдары салынған зәулім мешіт қазір де тұр. Севильядан да қамал, мешіт пен олардың биік мұнараларын көресіз. Гренада ше? Ол туралы ұзақ әңгімелеу керек. Осындай қалалардан көптеген Гарнати-Гранадалық, Ишбили-Севилиялық, Куртуби-Кордовалық, Тулайтили-Толедолық секілді т.б. ғалымдар шыққан. Олар қалдырған сандаған жазба мұраларды әлем ғалымдары әлі зерттеуде. Біздің қолжазба қорында Орта Азиялық ғұламалардан гөрі Мағрибтық (Тунис, Алжир, Марокко) және Андалусиялық ғалымдардың дүниелері көп. Мен араб тілі мен әдебиеті және исламтанудың маманы емеспін. Ол жайлы Қазақстандық қонақ менен жақсы білетін болар. Іске сәт. Бізден еш кедергі болмайды” деді.

Эскуриал кітапханасы

Кітапхана күніге таңертеңгі сағат 10-нан 14-ке дейін, яғни күніне, тек 4-ақ сағат жұмыс істейді екен. Мен Эскуриалда болған кез Испанияның мереке күндеріне тұс келіп, бірнеше күн кітапхана жабық болды.

Эскуриалдан әуелі ислам мәдениеті мен біліміне қатысты қолжазбалар каталогын парақтап шықтым. Нәтижесінде ортағасырлардағы Қазақстан мен Орта Азияның кемеңгерлері: Әбу Насыр әл-Фараби (870-950), Әбу Йакуб Сирадж ад-дин Йусуф бин Әбу Бакр бин Мухаммед бин Әли әл-Хорезми ас-Саккаки (1160-1299), Сағад ад-дин Масуд бин Умар ат-Тафтазани (1322-1390), Әбу-л Қасым Махмуд бин Умар бин Ахмед аз-Замахшари әл-Хорезми (1075-1144) секілді т.б. ойшылдардың еңбектерін көрдім. Мені қуантқан Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) бабамыздың теріге жазылған 10 трактатының табылуы еді.

Әбу Насырдың жинағы 612 санмен беріліпті. Қолжазбаның бастапқы беттері ескіріп сарғайған. Жыртылған тұстары да бар. Санмен басталған беттегі шығарма атауынан кейін 16 жол тіпті көрінбеуге айналыпты. Оқылуы қиын болды. Одан кейінгі беттердегі жазуларды айқынырақ деуге болады. 5-беттен әрі қарай көптеген сөздердің асты қызыл-қоңыр сиямен сызылып отырған. Оны трактаттарды көшірген хаттат сызды ма, жоқ па білмедім.

5-бет басмаламен басталған. Одан соң пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.ғ.с.) салауат айтылған. Одан кейін “Тағлиқ ли-Әби Бакр Мұхаммед бин Йахия бин ас-Саиғ рахимаһу Алла ала китабиһи Әби Наср бин Мұхаммед әл-Фараби радиа Аллаһу анһу фи Исагуджи” деген жолдарды оқыдым. Қолжазба 126 бет.

Сондай-ақ Эскуриал кітапханасынан Шымкент қаласының шығысындағы 12 шақырым жердегі ежелгі Исфиджаб – әл-Байда-Сайрам қаласында орта ғасырларда туылған екі ғалымның [Ала ад-дин ас-Сайрами – XIVғ.] мен Йахия бин Йусуф [Сайф ад-дин әл-Масри әл-Ханафи] ас-Сайрами – XVғ.] трактаттарының табылуын да үлкен оқиғаға балауға болады.

Ала ад-дин ас-Сайрами (Әли ибн Ахмед ибн Мұхаммед ас-Сайрами әл-Ханафи (?-1388) Орта Азиялық ортағасырлық Ас-Саккакидің “Мифтах әл-улум” атты трактатының бір бөлігіне 1342 жылы түсіндірме жазыпты. Көлемі 139 бет. Әр бет жолы 23 қатардан тұрады. Ал Йахия бин Йусуф ас-Сайрамидің (?-1429/1430 ж. қайтыс болған) дүниесі “Китаб Хашия әл-Мутаууал ли-шейх... Йахия бин Сайф ас-Сайрами” деп аталған. Сөйтіп оның Орта Азиялық кемеңгер Сағад ад-дин ат-Тафтазаниге қатысы бар.

Йахия бин Йусуф жоғырада айтылған Ала ад-дин ас-Сайрамидің інісі. Екеуі де Сайрамда туылған.

Кейбір деректерде оның аты-жөні Абд ар-Рахман ибн Йахия ибн Йусуф ибн Мұхаммед ибн Иса шейх аш-шуйих Адуд ад-дин ибн шейх аш-шуйух әл-аллама Сайф ад-дин ас-Сайрами әл-Ханафи деген ұлы да болғандығы айтылады.

Сондай-ақ оның есімі Әбу-л Аббас Таки ад-дин Ахмед бин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Хасан Әли бин Йахия әл-Қустантини аш-Шумунни әл-Мисриге (1398-1468) байланысты да аталады. Деректерде **аш-Шумуни** дәріс алған ғұламалар ішінде Йахия бин Йусуф ас-Сайрами де бар.

Әбу Насыр әл-Фараби әлемге белгілі болса, ал қазақ жерінің ежелгі шаһарларының бірі Сайрамнан шыққан парасат иелерін жұрт әдетте біле бермейді. Сол себепті де осы ретте орайы келіп тұрған соң еңбектері Испанияның Эскуриал кітапханасынан табылған, XIV-XV ғасырларда өмір сүрген ағайынды Сайрамылар мен олардың ойпаз, қайраткер ұрпақтары туралы да араб тіліндегі бұлақ көздеріне сүйеніп сөз ете кетейік.

1. Ала ад-дин Әли ибн Ахмед ибн Мұхаммед ас-Сайрами

Бадр ад-дин әл-Айни (1361-1451) “Иқд әл-Джуман” атты еңбегінде Ала ад-дин (Әли ибн Ахмед ибн Мұхаммед) ас-Сайрами жайлы: “[нижраның] 788 жылының 3 раджабында – 1386 жылдың 31

шілдесінде ас-Сұлтан әл-Малик аз-Захир Барқұқ [Каирдегі] екі сарай арасындағы ғимарат құрлысын бітірді. Сұлтан оған сол жылдың 12 раджабында бейсенбіде зиярат етті. Онда оған қант пен лимон шырыны толтырылған үлкен шыныаяқ берілді.

Ол әлігі ғимаратқа (төрт) мазһаб үшін де, мұдаррис пен шейх аш-шуйух лауазымына лайық әл-имам әл-алим әл-аллама Ала ад-дин Әли Сайрамиді тағайындау үшін де келді. Ала ад-дин сондай-ақ Ханафи мударрисі лауазымын да алды. Сол күні шейх хұтба оқыды, ол онда өлеңмен сұлтан аз-Захир Әбу Саид Барқұқты (1382-1398) Құраннан көп дәйектеме келтіре отырып мадақтады, бата берді.

Бұл жиында әмірлер, қазылар, ғұламалар арасында маңызды кісілер де болды. Шейхқа сол күні сұлтан тарапынан оған дейін ешкім лайық болмаған көңіл аударылды. Сұлтан оның жайнамазын өзі тазалады, оған киімдер мен қашыр сыйлады.

Мұнда шейх аш-шуйух және ханафи шейхы ретінде бірінші болып Ала ад-дин ас-Сайрами және әл-хадис шейхы болған Маулана зада ас-Сайрами қызмет етті. Сонан соң аталмыш шейх Ала ад-дин медресе біткенше әл-Құдыс аш-шарифке [Иерусалимге] барып келуге сұлтаннан рұхсат сұрады. Сұлтан оған рұхсат берді.

Ол әл-Құдсқа жеткенде мен де қажылық жасау үшін сонда бардым. Мен [Умар] Шукри, ол шейх туралы естігенмін, бірақ оны көрмеген едім. [Сол себепті] мен онымен кездесуге ынтық болдым.

Кездескен соң оның ғылымды жақсы білетін, тандаулы кісі екеніне көзім жетті. Кездесу кезінде ол маған өзімен бірге Мысырға барып, оның қызметінде болу жайлы ұсыныс жасалды. Бірақ олай ету менің жоспарымда жоқ болатын. Қажылық жасаған соң отаныма қайтқым келді. Бірақ ол, бұлай ету [үлкен кісілер] үшін керек деді. Соңыра бірақ мен отанымды және жақындарымды да қалдыруға шешім қабылдадым. Сөйтіп онымен Египетке аттандым. Біз Құдыста 10 күн болған соң, ұзамай Египетке келдік. Ол әлігі медресені тауып алды да, сонда жайғасты. Мен басқа жерге орналастым.

[Ғижраның] 788 жылының 1 рамаданында – 1386 жылдың 29 қыркүйегінде ол маған хадим әл-худдам (қызметшілікті) ұсынды. Ол жұмыс маған лайық емес дедім. Ол бұл қызмет (оған) лайықты кісілер үшін [қажет] деді. (Ал) ол қызмет жеке мен үшін (ләзім). [Өйткені] Сен менің орынбасарым (наибымсың), медреседе менің атымнан хадиске қатысты барлық пәндер бойынша сабақ бересің деген соң осы шартқа мен келістім. Өйткені онымен қызметтестіктен көп пайда көрдім. Шейх қайтыс болғанға дейін міндетімді атқардым. Сонан соң кетейін деп едім, бірақ Шеркес әл-Халили уақытша бұрынғы қызметімде қалдырды,” дейді.

Бадр ад-дин әл-Айнидің “Иқ әл-джуманын” һижраның [һижраның] 784-801 жылдар оқиғасымен баяндауды әрі қарай жалғастырған Иман Умар Шукри “790/1388 жылы қайтыс болғандар” деген тарауында:

“Біздің шейхымыз әл-Мадраса аз-Захирийа әл-Баркуқияның шейх аш-шуйухы Из-ад-дин ас-Сайрами Ала ад-дин Әбу-л Ала Ахмед ибн Мұхаммед ас-Сайрами әл-Ханафи қайтыс болды.

Ол әл-фиқһ және әл-усул бойынша илм әл-мағани уа-л баянның ерекше білгірі болатын. Ол ұлы шейхтарды тікелей танытын. Герат, Хорезм, Сарай, Қырым, Тебриз, Мысыр қалаларында пәтуа шығарып, сабақ берді,” – дейді.

Умар Шукри әрі қарай Ала ад-дин ас-Сайрамидің шығыс уалаяттарынан (Сайрам жақтан) келгенін айта отырып, оның біраз уақыт Мардинде тұрғанын, сонан кейін Шамға (Дамаскіге) қоныс аударғанын, одан Халабқа орныққанын, Халабтан оны Сұлтан әл-Малик аз-Захир Әбу Саид Барқұқтың Египетке сарайлар арасына салынған медресеге шақырып шейх аш-шуйух қызметіне тағайындағанын, содан оның дүниеден өткенше қызмет еткен деп еске алады.

Умар Шукри сондай-ақ оның Каирде [һижраның] 790 жылының жұмада әл-аууал айының 3-де – 1388 жылдың 10 мамырында 70-тен өте қайтыс болғанына тоқталған. Оған жаназа намазы Каирдегі ан-Наср қақпасының сыртында оқылыпты. Намазды сұлтанның найбы Судун аш-Шайхуни оқыған. Ала ад-дин ас-Сайрами сонымен Қубба ан-Наср жолындағы Йунус ад-Дауад-ар зиратында жерленген,” деп еске алады.

Ол дүниеден өткен соң оның лауазымын інісі аш-шейх Сайф ад-дин ас-Сайрами (?-?) атқарады. Ол бұдан бұрын біраз уақыт Тебризде тұрса керек. (Тебризді) Ақсақ Темір қиратқан соң, ол қаланы талақ тастап, жанұясымен Халабқа (Сирияға) келген.

“Мен одан “әл-һидайаның” үлкен бөлігін, “әл-Кашшафтың” бас жағын, Сағад ат-Тафтазанидің “Шарх ат-танкихын” “Баб әл-қийас” бөліміне дейін, сондай-ақ оның “Шарх ат-талхисын” тыңдадым.

Медреседе мен онымен алғашқы күннен ол қайтыс болғанға дейін бірге болдым. Бұл хрониканы көшірген – Египетке бауыры шейх Бадр ад-дин Махмудқа келген (катиб) Ахмед ибн Ахмед ибн Мұса әл-Айнтаби.

Оның орнына бұл лауазымға шейх Сайф ад-дин ас-Сайрами ие болды. Ол оған дейін біраз уақыт Тебризде тұрған еді. Ақсақ Темір (Тимур Ланг) шаһарды құлатқан соң, ол қаланы тастап, жанұясымен Халабқа келді.

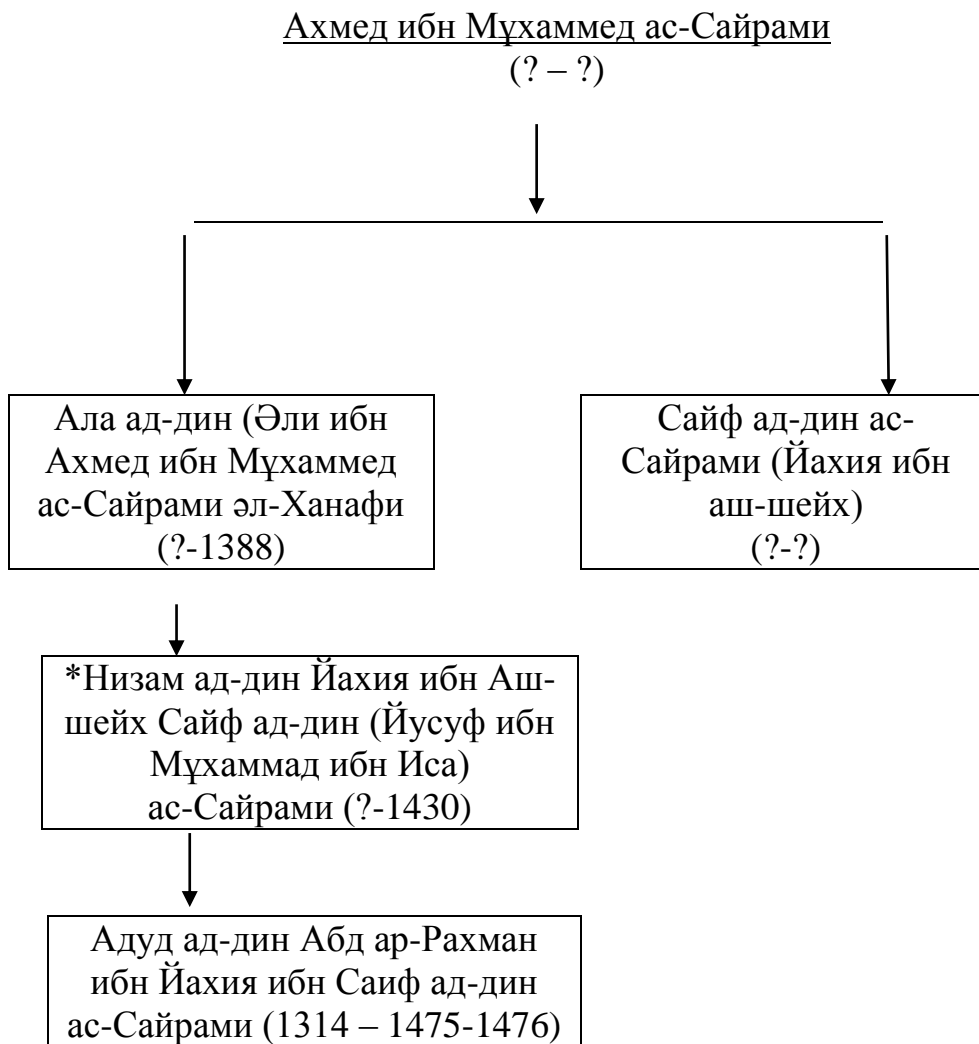
– Әл-Маула әл-Фадил әл-аллама уа-л ұстаз әл-камил әл-фahһама шейх әл-ислам **Ала ад-дин Әли ас-Сайрами**. Ол жайлы деректі Қырымдағы Кафа, (Кепе – қазіргі Феодосия) қаласының тумасы Махмұд ибн Сүлеймен әл-Кафауидің (?-1582/1583) “Катаиб аълам әл-ахйар мин фукаха мазһаб ан-Нуғман әл-мұхтар” еңбегінен көрдік. Ол Ала ад-дин білім алған деп бірқатар Орта Азияның көрнекті ғылымдарын атаған. Солардың ішінде әуелі ас-сайид Джалал ад-дин әл-Гурланиді ауызға алады. Гурлани шейх әл-имам Хұсам ад-дин ас-Сығнақиден, ол шейх әл-имам Ала ад-дин Абд әл-Азиз әл-Бұхариден, ол “Кашфтың” авторынан [Әбу-л Қасым Замахшариден], ал ол шейх әл-кабир Хафиз ад-дил әл-Кабир әл-Бұхари Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Насрдан, ол шейх имам Шамс әл-аимма Мұхаммед ибн Абд ас-Саттар әл-Кердериден, ал “Әл-һидаяның” авторы шейху-л ислам Бұрһан ад-дин (ибн) Әбу Бакр әл-Фарғаниден дәріс алған. Оның “әл-Һидаясынан” имам, ұстаз Ибн әл-Каттани оқыған. Ол туралы ибн әл-һумам “Фатх әл-қадир шарх әл-һидаяда” былай деген: “Мен “әл-һидаяны” әл-һидаяның қариы деген атпен белгілі мырзам, шейх әл-имам Сирадж ад-дин Умар әл-Каттаниден, ол ұлық шейхтардың бірі Ала ад-дин ас-Сайрамиден, ол өзінің шейхы, осы кітаптың түсіндірушісі Сайид ас-Сайрами, сондай-ақ әл-аллама Уаджиһ ад-дин ад-Дилиден және әл-аллама аз-захид әл-кабир Шамс ад-дин әл-Хатиб ад-Дилиден оқыдым. Алла оған рахым етсін, ол [һижраның] 790//1388 жылы қайтыс болды”, – дейді.

Тақи ад-дин Абд әл-Қадир ат-Тамими ад-Дари әл-Газзи әл-Мисри (?-1546-1547) **Ахмед ибн Мұхаммед Ала ад-дин ас-Сайрами** туралы "Ол отанында [Сайрамда] білім алды, сонда фикһ, методология, әлмағани, әл-байан бойынша бір топ ғалымдардан кемеліне келгенше тағлым алды. Ол бірнеше қалаларда дәріс берді: Маридинге келіп, біраз сонда күн кешті. Сонан соң Халабқа барып, сонда тұрды. Аз-Захир Барқұк [екі] сарай арасына медресесін салған кезде, оны өзіне шақырды. Ол [һижраның] 788/138-1387 жылы [Каирге] келді де сонда софы шейхы, ханафи мұдаррисі болып тағайындалды. Бұл [һижраның] сол жылы раджаб айының 12-де – 1386 жылдың 9 тамызында болған еді. Сонда ол өзінің Жаратушысының: “Айт, О Алла патшалық иесі” деген сөзін айтты. Сонан соң “әл-Һидаһа” және өзге де кітаптар бойынша фикһ пен методологиядан сабақ берді.

Ибн Хаджар (әл-Асқалани – 1372-1449): “Біздің шейхымыз Иzz ад-дин ибн Джамал оны суреттеудегі түсініктілігі мен кемелділігі үшін көтермелеп, жоғары бағалады. Ол одан өзге кітаптардан таба алмаған жайттерді тапқанын айтты” деген.

Ол әрқашан діндар, құдайдан қорқатын, көпшіл, кішіпейіл, өзіне-өзі риза емес, Жаратушының алдында өзін пақыр санағаны сонша, тіпті астмамен ауырып қалды. Сол аурудан ол [нижраның] 745 жылының джұмада әл-ула айының 3-де – 1393 жылдың 17 наурызында дүние салды. Алла оған рахым етсін” деп жазған.

– **Ала ад-дин (Ахмед ибн Мұхаммед) ас-Сайрами әл-Ханафи** туралы “Зайл әл-джауаһир әл-мудийасында” ибн Тулун (?-1546) да жазған. Ол “Ахмад ибн Мұхаммед ас-Сайрами әл-Ханафи, Ала ад-дин Сарай, Қырым, Хорезм, Герат, Табриз, Каирде және басқа да қалаларда пәтуа шығарды. Ол және інісі Сайф ад-дин ас-Сайрами Сайрам қаласында туылған” дейді.

*Ортағасырлық тарихшылар Низам ад-динді бірде Ала ад-диннің, енді бірде оның інісі Сайф ад-диннің баласы деп көрсеткен – Ә.Д.

2. Низам [ад-дин] ас-Сайрами (?-1430) жайлы деректі ортағасырлық оқымысты Зайн ад-дин Әбу-л Фадл әл-Қасым ибн Құтлұбұға ас-Судуни әл-Джамали әл-Мисри әл-Ханафидің (1399-1474) атақты “Тадж ат-тараджим” атты еңбегінен кездестірдік. Фикһ бойынша дәріс алған ұстаздарының бірі ретінде ол Низам [ад-дин] ас-Сайрамиді атаған. Низам [ад-дин] ас-Сайрамиден ибн Құтлұбұға ортағасырлық үлкен ғалым Бұрһан ад-дин әл-Марғинанидің (?-1197) “Китаб әл-Һидайа” атты еңбегінің бір бөлігін және ат-Тафтазанидің (?-1390) “әл-Мутаууал” атты шығармасын тыңдапты.

– Бадр ад-дин әл-Айни “Иқд әл-джуманда” “**Низам [ад-дин] Йахия ибн аш-шейх Сайф ад-дин (Йусуф ибн Мұхаммед ибн Иса) ас-Сайрами** Каирдегі әл-Мадраса әл-Барқуқияның шейхы болған. Ол джумада ас-сани айының 17-де (1430 жылдың 13 наурызында) қайтыс болды. Оның жаназа намазы [Каирдегі] ан-Наср қақпасы маңында оқылды. Ол Каирге әкесімен бірге келген еді. Ал оны әкесі Ала ад-дин ас-Сайраимен бірге сұлтан Барқұқ шақырған. Ол кезде ол жас болатын. [Һижраның] 810 жылының раби әл-аууал айында (1407 жылдың тамыз-қыркүйегінде) әкесі қайтыс болған соң, ол әкесінің орнына медресеге [басшы] болып тағайындалды. Ол дүниеден өткен соң біліміне қарап емес, аш-шауқа (кейбір кісілердің қалауы) бойынша, орнына баласы Адуд ад-дин Абд ар-Рахман тағайындалды”, - деп жазған.

– Абд ар-Раззақ Қармұт былай дейді: “Медресе әл-Барқуқияның шейхы **Низам ад-дин Йахия ибн аш-шейх Сайф ад-дин (Йусуф ибн Мұхаммед ибн Иса) ас-Сайрами** [Һижраның] 833-1429-1430 жылы қайтыс болды. Жұмада ас-сани айының 17-де сейсенбіде – 1430 жылдың 13 наурызынан ол дүниеден өткеннен кейін [Каир] сыртындағы ан-Наср қақпасы маңында жаназа намазы оқылды. Каирге ол әкесі Ала ад-дин ас-Сайраимен бірге келген. Әкесін Сұлтан Барқұқ өз медресесіне шақырған еді. Ол онда жас еді. [Һижраның] 810 жылының раби әл-аууалында – 1407 жылдың тамыз-қыркүйегінде әкесі қайтыс болды. Әкесінің орнына ол тағайындалды. Низам ад-дин қайтыс болған соң оның орнына баласы Адуд ад-дин Абд ар-Рахман ие болды. Бұл оның білімінің емес, соны қалаушылар арқасында болған еді.

3. Абд ар-Рахман ибн Йахия ибн Йусуф ибн Мұхаммед ибн Иса шейх аш-шуйух Адуд ад-дин ибн шейх аш-шуйух әл-аллама Сайф ад-дин ас-Сайрами әл-Ханафи (1314-1475-1476).

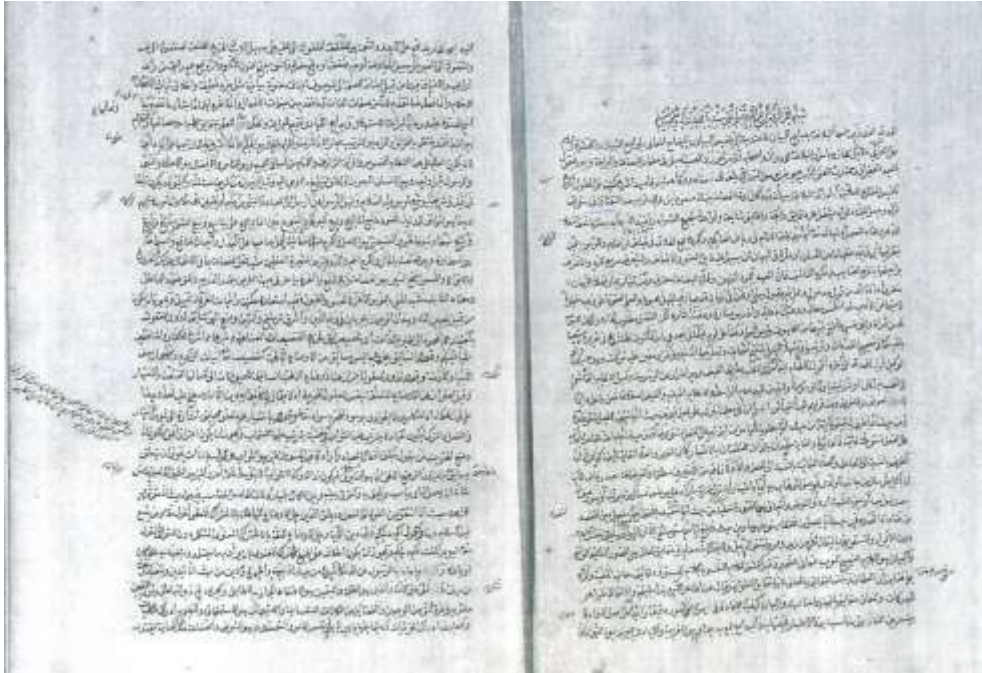
Ол жайлы деректі Таки ад-дин әл-Газзи ат-Тамимидің “Ат-Табақат ас-санийа фи тараджим әл-ханафийа” атты еңбегінен оқимыз. Ол Абд ар-Рахман жайлы деректе әуелі оның қайтыс болған мерзімі деп һижраның 880//1475-1476 жылын көрсеткен. Бұл мерзімді ол Джалал ад-дин ас-Суйутидің (1445-1505) “Ағйан әл-ағйан” деген шығармасынан кездестірген.

Абд ар-Рахман туралы мағлұмат сондай-ақ Ибн Тулунның (?-1546) “әл-Гураф әл-алайа фи тараджим мута’аххири әл-ханафийасында” да бар. Ибн Тулун Абд ар-Рахманды “һижраның 713 жылы шаууал айының басында 1314 жылдың қаңтарында туылған” дейді де фикһ бойынша әкесі әл-аллама Әбу-л Аббас Таки ад-дин Ахмед аш-Шумунниден (1399-1468) дәріс алды. Қасиетті Құранды жаттап алды. Ғылыммен айналысып, әкесі дүние салған соң жоғарыда аталған шейхтардан оқыды. Медреседе жүріп сабақтарға деген құштарлығы оянды, фикһ, методолгия, араб тіліндегі пәндер, әл-мағани, әл-байан бойынша кемелділікке жетті. Зеректігі, таланттылығы, керемет жады, ептілігі, ақылы, көңілділігінің арқасында ол көптеген ғылым іздеушілерге (студенттерге) пайда келтірді. Ол діншіл де тақуа, құдайдан қорқатын, өте керек кезде болмаса билік басындағылармен сирек кездесті. Ол ханафит ғылымдар арасында атақтылардың бірі еді. Жылдар бойы пәтуа берді, одан көптеген ұлы ғұламалар дәріс алды. Жоғарыда көрсетілген мерзімде кенеттен қайтыс болды” деп жазады.

4. Маулана зада ас-Сайрами жайлы деректер жоқтың қасы деуге болады. Ол туралы Бадр ад-дин әл-Айнидің “Иқд әл-джуманында” ғана бірер жол бар. Онда Бадр ад-дин әл-Айни Маулана Заде ас-Сайрамиді (XIV ғ.) тек атап қана кеткен. Кейбір деректерге қарағанда ол хадис саласының білгірі болған. [История Казахстана в арабских источниках III том. Алматы, 2006], [126-132, 145, 165-168, 179-180 беттер].

Ала ад-дин ас-Сайрами, Йахия ибн Йусуф ас-Сайрами және Адуд ад-дин ас-Сайрами де ислами әдебиеттерде аталады. Мысалы Ала ад-дин Садуд ад-дин Масуд бин Умар бин Абдулла әл-Ханафи ат-Тафтазанидің (1322-1390) шәкірттерінің бірі болса, Йахия бин Йусуфтан Әбу-л Аббас Таки ад-дин Ахмед бин Мұхаммед бин Мұхаммед Хасан бин Әли бин Йахия әл-Құстантини аш-Шумунни әл-Қаһири әл-Мисри (1399-1468) ілім алған, Адуд ад-дин ас-Сайрами

Әбу-л Йуср Бадр ад-дин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Халил (әл-Гарс) әл-Қахири әл-Мисриден (1429-1489) тағлым үйренген.

Эскуриал (Испания) кітапханасындағы Йахия бин Йусуф ас-Сайраמידің трактаты

Бадр ад-дин әл-Айни, Тақи ад-дин Абд әл-Қадыр әл-Мысри, Ибн Тулун, Ибн Құтлубұға, Махмуд ибн Сүлеймен әл-Кафауи секілді араб пен түріктердің білгір де білікті, көрнекті тарихшы, шежірешілері қазақ елінің ежелгі қаласы Сайрамнан шыққан Сайрамитер мен олардың ұлдарын да жоғары бағалап, көтере сыпаттай еске алуы тектен тек емес.

Бадр ад-дин Ала ад-дин Сайраמידі Мыср сұлтаны Барқұқтың өзі салған медресесінің шайқылар шайқы, мұдаррис етуге басқа-басқа емес, тек соларды таңдауы, оларды фикһ пен усул және пәтуа һәм өзге де ғылым түрлері бойынша үздік деп тануы көп жайдан хабар береді. Тіпті Ала ад-дин қайтыс болғанда оның жаназасын сұлтан орынбасарының оқуы ше? Ала ад-дин қайтыс болған соң оның орнына інісі Сайф ад-диннің тағайындалуы да жайдан жай емес. Яғни Ала ад-диннің інісі де ілім, білімі жағынан ағасынан кем болмаған. Сайф ад-

дин атақты Әбу-л Қасым аз-Замахшари, Сағад ат-Тафтазани секілді ұлағатты ілімгерлердің шығармаларын басқалардан гөрі жақсы білген.

Араб қаламгерлері Орта Азиялық тарихшы, ірі ғалымдар Джалал ад-дин Гурлани, Сыр бойының шынары Хұсам ад-дин Сығнақи, Бұхаралық Хафиз ад-дин әл-Бұхари, имамдар шамшырағы деп танылған Мұхаммед Абд ас-Саттар әл-Кердери және т.б. атай отырып, осы тізімнің бас жағына Ала ад-дин ас-Сайраמידі бостан-босқа қоймаған.

Сайрами бабаларымыздың ізбасарлары Низам ад-дин ас-Сайрами мен оның баласы Абд ар-Рахман (Адуд ад-дин) ас-Сайрамилер де ата, әкелеріне тартып, білімді, парасатты азаматтар болған.

Ала ад-дин ас-Сайрами жайлы айтқанда арабтың аталмыш тарихшылары оған әл-алим (ғалым), әл-аллама (даңқты ғалым), мұдаррис әл-ханафийа (ханафи мазһабының ұстазы), шейх әл-хадис (хадистің шейхы [білгірі], әл-байан (сыпаттау), әл-фикһ (мұсылман заңы), әл-усул (ғылым негізі) деген эпитеттер беріп, оларды сондай құрметті эпитеттермен атауы, олардың содан құрметтерге лайық болуынан деп ойлаймыз.

Осыған қарап қазақ жері қалаларының моңғол шапқыншылығынан соң XIV-XV ғасырларда да өз маңызын жоғалтпаған деуге болады. Осындай бабалармен бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның ұландары мақтануы керек.

Сайрамилер демекші орта ғасырларда мамлюктер және ислам білім, ғылымы, мәдениетінің орталығы болған Каирге 2000-2013 жылдары халықаралық діни конференцияларға барған сайын жиын арасында атақты әл-Азһар университеті маңындағы ескі махаллаларды аралап, кезінде Бейбарыс бабамыз (1217-1277) салдырған мешіт пен медресені, ханакаларды көріп, бабалар ізімен талай жүріп едім.

20 млн-дай халқы бар Каирдың бір ауданы қазір Сұлтан ағзам аз-Заһир Бейбарыс атамыздың атымен аталады.

Бейбарыс медресесін XIII-XIV ғасырларда Тараздық үлкен ғылым Һибатулла ат-Тарази (1272-1233) басқарғаны белгілі. Сөйтсек Тарази, Түркістани, Иқани, әл-Фарабилерден басқа, мұнда Сайрами атты бабаларымыз да тұрған екен және олардың бәрі де халық пен биліктің де үлкен құрметіне бөленген.

Каирге Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) де ат ізін салған деген деректер бар.

Сайрамилердің жаназа намаздарының Наср қақпасы маңында оқылғандығын айттым. Насыр қақпасы қазір де бар. Ол кездері қақпа Каирдың солтүстік шеті болса керек. Қазір қақпаның ту сыртынан

даңғыл жол өтуде. Оның арғы беті үлкен зират. Гибатулла бабаның сол зиратта жерленгенін білген соң, оны сол жақтан іздегенмін. Сөйтсек онда Сайрами бабалар да жерленген екен.

Жалпы ортағасырларда Египет пен Шам жұртында өмір сүріп, онда ізгілікті із қалдырған қазақ жерінің перзенттері аз емес.

Бейбарыс (1217-1277) мешітінен онша қашық емес әл-Худайри көшесіндегі ас-Сұргамишия медресесіне бір кездері Түркістан маңындағы Иқан селосының тумасы Қауам ад-дин әл-Итқани (Иқани) әл-Фараби ат-Түркістани (1286-1357) де басшылық еткен.

Сөйтіп Египет пен Шам елі және Бағдад пен Басра шаһарларын да ежелгі мәдениет ошақтары десек, ол мәдениетте біздің Сайрами, Тарази (1272-1333), әл-Фараби (870-980), Түркістани, Сығнақи (1240-1317) Женди бабаларымыздың да қосқан мол үлесі бар.

Сонымен Испаниядан табылған бабалар мұрасымен таныстыру үшін Мадридтегі елшілігіміздің 1-хатшысын шақырдым. Ол аталған шығармаларды көзімен көріп, қолымен ұстады. Кітапхана директорынан маған олардың көшірмелерін жасап беруді өтінді.

Ал, Эскуриал және Мадридтің ұлттық кітапханасында да Әбу Насыр әл-Фарабидің “Музыканың үлкен кітабы” атты белгілі еңбегі және Отырарлық тағы бір оқымысты әл-Джауһари әл-Фарабидің (?-1008) (Әбу Наср Исмайыл бин Хаммад (?-1003)) “Ас-Сихах” (“Тадж әл-лұға уа сихах әл-арабийа”) атты араб тілі мәселесіне арналған еңбегінің қолжазбаларын көрдім.

Бұл екеуінің аталмыш дүниелерін 2013 жылы Стамбұлдағы Сүлеймания кітапханасынан алып келгендіктен және олардың менде кітаби нұсқасы болғандықтан көшірмесін жасатуды қажет етпедім.

Есесіне Мадридтегі ұлттық кітапханадан Голландия астанасы Амстердамда 1966 жылы жарияланған неміс шығыстанушысы-арабист, библиограф Морис Штейншнейдердің (1816-1907) “Әл-Фараби” атты монографиясының көшірмесін түсіртіп алдым. (Moritz Steinschneider, Al-Farabi (Alpharabius) des Arabischen Philosophen Leben und Schriften, Amsterdam 1966).

М.Штейншнейдер ортағасырлық Ибн Саид әл-Қифти мен Ибн Әби Үсайбиғаға сүйене отырып Әбу Насырдың 103 трактаттарының атын атаған. Ол осысымен де құнды.

Шынында да, Испанияның Андалусия өлкесінде ислам өркениетінің үлкен ізі қалған. Ол жерде ислам мәдениетіне де қызығушылық, құштарлық биік деңгейде еді. Ол жайлы академик И.Ю. Крачковский (1883-1950): “Арабтардың Испанияны жаулап алуының нәтижесінде араб тілі осы елдің дәулеттілер ортасының әдеби тіліне айналды. Бұл ретте айта кетер жайт – Испанияны арабтар алғанға дейін

дүнияуи әдебиет онда болған жоқ. Қолданыстағы латын тіліндегі кітаптар тек діни сарында ғана еді. Сауаттылық діни ортаға ғана тиесілі-тін. Сол себепті де арабтардың жаулап алуынан кейін 100 жыл өткенде, IX ғасырда, Кордова қаласының епископы былай деп жазды: “Менің діндестерімнің көпшілігі арабтардың өлеңдері мен ертегілерін оларды жоққа шығару үшін емес, керісінше осы тілде дұрыс та шебер сөйлеу үшін зерделейді. Латын тілінде оқып, қасиетті жазбаларға түсіндірме жасай алатын бірер адамның өзін табудың өзі қиын болып барады. Олардың арасында “Інжілді”, елшілер мен сахабаларды оқитындар бар ма? Өкінішке орай христиан жастарының ішінде таланттылығымен көрінгендер тек қана арабтардың тілі мен әдебиетін ғана біледі, араб тіліндегі кітаптарға қызыға қарап, зерделегені, өз тілдерін ұмытқаны сонша, латын тілінде аз-мұздап досына хат жаза алатындардың жүзден біреуі табылар ма екен? Керісінше араб тілінде жоғары деңгейде сөйлей алатындар мен осы тілде әдемі өлең жаза алатындар арабтардың өздерінен де көп” деп күйіне айтқанын келтіреді.

Арабтар Испанияға үлкен өркениет, мәдениет әкелген, кезінде испандықтар ислам мәдениетіне қатты қызыққан. Арабтар Андалусияға қалалар, қамалдар, ғажайып ғимарттар салып елді көркейтті, сонымен қатар, көптеген жазба дүниелер қалдырды. Өкінішке орай испандықтар Андалусияны арабтардан тартып алған соң (1492 ж.) араб тіліндегі 20 мың қолжазбаны өртеді деген де жазба дерек бар. Оны испандық оқымыстылардың өздері де жасырмайды.

Эскуриал кітапханасынан “Ислам энциклопедиясының” соңғы басылымын да көрдім. Оның толықтырылған жаңа нұсқасын шығару 1977 жылы басталып, 2007 жылы аяқталыпты. Барлығы 12 том. Кейбір томдар 1000 беттен асады. “Ислам энциклопедиясы” Голландияның Лейден – Брил қаласында әрбір 30 жыл сайын ағылшын, неміс, француз тілдерінде шығып тұрады. Ескірді деп есептелген мақалалар жаңа зерттеулермен толықтырылып отырылады. Оған автор ретінде белгілі ғалымдар ғана тартылады және басуға ұсынылар дүниелер тың материалдарға сүйеніп жазылуы талап етіледі. Тексеріс, сүзілістен өтпеген мақалалар кітапқа кіргізілмейді. Энциклопедияның бұрынғы басылымдарында Қазақстанға жеке мақала берілмейтін. Бұл жолы тәуелсіз жұртымызға жеке мақала арналыпты. Авторы жапон тарихшысы Уяма Томокихо.

“Ислам энциклопедиясындағы” бізді қызықтырғаны Фараб және Отырардан шыққан ғалымдарға арналған материалдар еді. Энциклопедияда Отырарға (авторы W. Bazthold [B. Spaler]) және одан шыққан Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фарабиге (R. Walzer), Әбу Насыр

Исмаиыл бин Хаммад әл-Фарабиге (L. Kopf), Әбу Ибраһим Исхак бин Ибраһим әл-Фарабиге (H. Fleisgh) және Жетісулық Жамал Қаршиге (P. Jaokson), қалалардан Тараз (G.E. Bosworth), Женд (G.E. Bosworth) секілді шаһарларға да жеке-жеке құнды да тың материалдар пайдаланылып жазылған мақалалар беріліпті.

Айта кетер жайт “Ислам энциклопедиясы” кез-келген ел кітапханаларында бола бермейді. Оны алу үшін көлемді шет ел валютасы қажет.

Испаниядан Әбу Насыр әл-Фарабидің төмендегі 10 трактаты екі Сайрамидің шығармалары мен аталмыш М. Штейншнейдердің (1816-1907) де неміс тіліндегі әл-Фараби атты зерттеуін елге жеткіздім:

- 1 Китаб тағлиқ исагуджи ала фурфуриус
- 2 Ард Әби Наср фи китаб Барирминийас
- 3 Китаб әл-ибда
- 4 Китаб Әби Наср фи-л қийас
- 5 Ирғийа фи Китаб ат-тахлил
- 6 Калам ала аууал китаб әл-бурхан ли Әби Бакр бин Йахиа
- 7 Қаул әби Бакр Мұхаммед бин Йахия Китаб әл-Бурхан
- 8 Шарх Садр әл-мақала әл-аууал бин китаб Иқлидис ли-Абу Наср Мұхаммед бин Мұхаммед әл-Фараби
- 9 Шарх әл-мақала әл-халлис минһу ли-Аби Наср айдан
- 10 Китаб әл-мақулат
- 11 [Низам ад-дин] Йахия бин Йусуф [Сайф ад-дин әл-Мисри әл-Ханафи] ас-Сайрами. Китаб Хашия әл –Мутаууал ли-шейх.
- 12 Ала ад-дин ас-Сайрами. Ас-Саккакидің “Мифтах әл-улумына түсіндірме”.
- 13 Moritz Steinschneidez. Al-Farabi (Alpharabius) des Arabischen Philosophen Leben und Schriftin. Amsterdam 1996, 268 p.

Ал Испанияның ұлттық кітапханасындағы 627 қолжазба атақты Әбу Әли Ибн Сина (980-1037) (поэзиясына) қатысты боп шықты.

Иссапардың нәтижелі болуына көрсеткен көмегі үшін Қазақстанның Мароккодағы төтенше және өкілетті елшісі Берік Сақбайұлы Арынов пен Испаниядағы төтенше және өкілетті елшісі Бақыт Амангелдіұлы Дүйсенбаев мырзаларға ризашылық білдірдім келеді.

Қазақ жері рухани, мәдени жазба және материалдық мұраларға бай болған. Орта ғасырларда еліміздің әсіресе оңтүстігінде Баласағұн, Тараз, Шелжі, Жікіл, Исфиджаб-әл-Байда-Сайрам, Манкент, Отырар, Сүткент, Түркістан, Баладж, Сауран, Сығнақ, Қыпшақ, Аркөк, Асанас, Женд секілді үлкенді-кішілі шаһарлары, қорғандар мен қамалдары болды. Олар қадери халінше мәдени, ғылыми орталық қызметін де атқарды. Онда талай ойшылдар, кемеңгерлер, даналар, ғылымдар тұрып, құнды шығармалар туын-

датты. Өкінішке орай түрлі жылдар мен ғасырлар, кезеңдерде ол дүниелер жан-жаққа шашырап кетті немесе жоғалды.

AL-FARABI

(Alpharabius)

DES ARABISCHEN PHILOSOPHEN LEBEN UND SCHRIFTEN
MIT BESONDERER RÜCKSICHT AUF
DIE GESCHICHTE DER GRIECHISCHEN WISSENSCHAFT
UNTER DEN ARABERN,

nebst Anhängen

JOH. PHILOPONUS BEI DEN ARABERN
LEBEN UND TESTAMENT DES ARISTOTELES VON PTOLEMAEUS
DARSTELLUNG DER PHILOSOPHIE PLATO'S

GRÖSSTENTHEILS NACH HANDSCHRIFTLICHEN QUELLEN

VON

MORITZ STEINSCHNEIDER

AMSTERDAM
PHILO PRESS
1966

Мен тауып әкелген, көрсеткен жазба дүниелер солардың қаламынан туған, солардан қалған немесе солар жайлы жазылған еңбектер.

Олар орыс, қазақ тілдеріне аударылып, зерттелсе ұлтымыздың шынайы тарихын байытуға және 2015 жылы қазақ мемлекеттілігінің құрылғанына 550 жыл толуына байланысты жазылар, зерттелер жобаларға көмегі тиері сөзсіз. Сол үшін оларды ғылыми айналуға кіргізе беру қажет. Сондай-ақ мұндай дүниелер:

- Қазақстанның ортағасырлық кезеңдеріндегі тарихын жаңа материалдармен байытады.

- Жоғары және арнаулы орта білім оқушыларына арналған оқулықтар мен оқу құралдарына Қазақстанның осындай ортағасырлық ғұламалары мен олардың еңбектерін кіргізе беру қажет.

- Даланың ортағасырлық ғұламалары мен ойшылдарының шығармаларынан антология құрастыру керек.

- Олардың шығармаларын насихаттау және зерттеуге арналған халықаралық ғылыми теориялық және ғылыми-практикалық конференциялар өткізу ләзім.

- Магистрлер мен Phd докторларына үміткерлер жазатын ғылыми жұмыстар мен диссертацияларға олардың өмірі мен шығармашылығына арналған тақырыптар ұсыну керек.

Ғалия Қамбарбекова

Филология ғылымдарының кандидаты

ҮНДІСТАН ҚОРЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ПАРСЫ ДЕРЕККӨЗДЕРІ

Парсы тіліндегі қолжазбалар тарихы өте бай және олар тек Иранда ғана емес, бәлкім Ираннан басқа дүниенің түпкір-түпкіне тарап кеткен. Олай болатын себебі орта ғасырлардан бастап парсы тілінде тарих жазу дәстүрі қалыптасады. Әдебиет пен ғылымның тілі болып табылатын парсы тілі тарихи еңбектерді жазуға әбден бейімделіп бір қалыпқан түсетін кезі де осы ортағасыр. Сондықтан болса керек моңғолдар, түріктер, араб халифаты мен жалпы тарихқа қатысты мәліметтер парсы тілінде толық әрі көп жазылған және бүгінгі күнге дейін жеткен¹. Қолжазбаны жазу және сақтау дәстүрі де парсы жұрты үшін ерте қалыптасқаны тарих беттерінен мәлім. Олай болса, әдеби, тарихи, философия, логика және т.б. салалар бойынша әрбір құнды дүниені жазып қалдыру және оны болашақ ұрпаққа жеткізу ісі Иранда маңызды жұмыс және ұрпақтар сабақтастығы ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, парсы тілінде жазылған қолжазба мұралардың құндылығы және шығарманың жазылған тақырыбына қарай, бүгінгі таңда әлемнің ең танымал кітапханаларында сақталғандығын атап көрсеткен жөн. Парсы тіліндегі қолжазбалар алғашында Иран, Үндістан, Осман императорлығы, Орта Азия мен Кавказда дүниеге келген. Алайда уақыт өте келе батыс ориенталистері парсы қолжазбаларын зерттеуді қолға ала бастаған кезден бастап, құнды әрі әлемде сирек кездесетін парсы қолжазбалары Еуропаның түрлі кітапханалары мен АҚШ, Ресей, Жапония, Қытай және т.б. елдерге асып кеткен. Бұған себеп болған жайларды екіге бөліп қарастыруға болады. Біріншіден, парсы тілінде жазылған қолжазбалардың Иран жерінде көптігі мен оларды зерттейтін адамдардың жетіспеушілігі, яғни елдегі сауатсыздық мәселесі. Екіншіден, сол кездегі Иран елінің ішкі және сыртқы саяси ахуалы себеп болды. Заманында көптеп жазылған парсы қолжазбалары Иран елінің, жалпы бүкіл Орта және Таяу Шығыс елдерінің тағдыры сын сағатына түскен XIX-XX ғасырдың басында өзге елдерге, әсіресе Еуропа елдеріне түрлі жолдармен шекара асқаны белгілі. Әрине, саны көптің қадірі жоқ заманда осы мындаған, жүздеген мың қолжазбалардың арасында дүниеде сирек кездесетін қолжазбалардың шекара асып кеткені кейіннен жоқты түгендеген уақытта анықталып жатты.

Нәтижеде парсы қолжазбалары (араб және түрік қолжазбалары да бар) Ресейде, Францияда, Англияда, АҚШ-та, Италиядағы ең танымал кітапханалардың мақтанып көрсететін құнды коллекциясына айналып, мұсылман әлемі үшін қол жетпес құнды дүниеге айналды. Соның бірі парсы қолжазбаларының түпкі отаны Иран елі үшін парсы тілінде жазылған қолжазбалардың елдің ішіндегісіне қарағанда сырттағы қолжазбаларды зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Осы мақсатта Иран елі XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап, елдегі қолжазбаларды зерттеу жұмысын мықтап қолға алады. Бірінші кезекте, қолжазбалардың тізімін жасау мен олардың каталогын құрастыру жұмысы қолға алынады. Бірнеше жүз мың қолжазбаның ішкі және сыртқы сипаттамасы мен оған ғылыми анықтама жазу оңай шаруа болмағандықтан, каталогтар жасау жұмысы Иранда әлі күнге дейін жалғасуда². Сонымен қатар, Ирандағы ең танымал кітапханалардың сирек қорларындағы қолжазбалардың каталогтары жасалып оқырман назарына ұсынылған. Олардың ішінде Орталық, Мәжіліс, Малек, Сипах Салар, Ұлттық, Устан-и құдс-и Разави, Вазири, Аятоллах Марашин және т.б. кітапханалар бар. Сондай-ақ аты аталған кітапханалардың қолжазбаларының ортақ каталогы жасалып, ортақ базасы құрылған³.

Жоғарыда парсы тіліндегі қолжазбалардың тек Иранда емес, Үндістанда, Орта Азия елдері, Осман императорлығы мен Кавказда да жазылғандығын айтып өттік. Олай болса, солардың ішіндегі тақырыбымызға өзек болған Үндістанда сақталған парсы тіліндегі қолжазбаларға жан-жақты тоқтап, зерттеуімізді осы елдегі парсы қолжазбаларының қысқаша тарихшасынан бастағанымыз жөн.

Үндістанда парсы тілі моғол императорлараның ресми сарай тілі ретінде бірнеше ғасыр шамасында қолданыста болады. Парсы тілі бірнеше ғасыр бойы жоғары элитаның ғана тілі емес, бәлкім дипломатияның, іс жүргізу құжаттарының, поэзия мен тарихи шығармалардың, ресми сарай құжаттарының тілі қызметін атқарады⁴. Бұл дәстүр жалғаса беруі мүмкін еді, алайда бұл дәстүрдің жойылуына ағылшындардың отарлау саясаты мен ағылшын тілінің Үндістанның ресми тіліне айналуы себеп болды. Екіншіден, XVIII ғасырдың 80-90 жылдар ағылшындарың Үндістанды жаппай отарлау жылдары болып саналады. Алайда, жергілікті халықтың тілін, әдебиетін, тарихын білмейінше, бұл халықты отарлау, толығымен бағындыру мүмкін емес екендігін білген ағылшындар сол кездегі жергілікті моғол билеушілерінің ресми тілі парсы тілі мен парсы тіліндегі жазба мұраларды зерттеуге кіріседі⁵.

Сол кездерден бастап, алғаш рет ағылшын шығыстанушыларының атсалысуымен Үндістанда сақталған қолжазбалар тізімге алына бастайды және олардың ішіндегі құнды дегендері Индия офис, Британ музейі, Бодлеан кітапханаларының қолжазба қорларына өткізіледі. Үндістанның Патна қаласындағы Худа Бахш шығыс қолжазбалар кітапханасының қорында сақталған қолжазбаларды тізімге алуды және зерттеуді ағылшын ғалымы Е.Д.Росс бастаған шығыстанушылар атқарған⁶. Кейіннен жергілікті ғалымдардың атсалысуымен Дели, Хайдар-Абад, Рампур, Патна және Калькутта қалаларындағы қолжазбалар қорында сақталған шығыс қолжазбаларын жергілікті ғалымдар тізімге алып, каталогын жасауды қолға алынады. Оған дәлел ретінде Хайдар-Абад қаласындағы Салар-и Джанг музей және кітапханасының каталогын⁷, Раза кітапханасының каталогы⁸ мен Патна қаласындағы Худа Бахш шығыс қолжазбалар қоры каталогтарын атап көрсетуге болады⁹.

Үшіншіден, Үндістан жерінде сақталған парсы тіліндегі қолжазбаларды зерттеуге ирандықтардың өзі де мықтап кіріскен. Осындай игі істің басында Қажы Пири атты ирандық тұрғандығын ерекше атап көрсеткен жөн. Себебі парсы тіліндегі жазба мұралар жойылып кетпесін деген ниетпен Үндістан елінде соңғы отыз жылдан бері тынбай жұмыс істеп келе жатқан Қажы Пири осы елде сақталған парсы тіліндегі барлық қолжазбалардың микрофильмін сақтайтын арнайы «Нұр» микрофильм орталығын ашқан¹⁰. Алғашында бұл орталық жеке адамның орталығы болған, кейіннен арнайы Иран үкіметінің қамқорлығына алынған. Бұл күнде «Нұр» микрофильм орталығында 40 мыңнан астам парсы тіліндегі қолжазбалардың микрофильмдері сақталады. Алайда, Қажы Пири мырзаның айтуынша, микрофильмдердің саны әлі де толығымен. Ирандықтардың Үндістандағы парсы қолжазбаларын зерттеуге қосқан үлесі ретінде Қажы Пири мырзаның Рампурдағы Раза кітапханасының парсы тіліндегі қолжазбалардың каталогының 2-томын құрастыруға атсалысқанын осы каталогтың алғысөзінде атап көрсетілген¹¹.

Енді Үндістанның ғылыми қорларында сақталған араб, парсы және түркі-шағатай тіліндегі қолжазбалардың Орта Азия елдерінің тарихы мен

мәдениетіне қатысты дереккөздерге келетін болсақ, отандық ғылымға қажетті қолжазбаларды үлкен үш топқа бөліп қарастырғанды жөн санадық.

1 Тіл мен әдебиетке қатысты түрік тіліндегі, кейбіреулері парсы-түрік тілінде жазылған қолжазбалар. Бұл топқа Үндістанның бірнеше қолжазба қорларынан кездестірген «Луғат-и турки», «Рисала-йи турки», «Фарханг-и турки», «Рисала-йи луғат-и турки» атты барлығы он бірге жуық қолжазбаларды атап көрсетеміз. Аталмыш шығармалардың барлығы парсыша-түрікше және түрікше-парсыша сөздіктер болып табылады және көбінесе сөздікті құрастырушылардың аты белгісіз. Осындай сөздіктердің нақты жазылған кезі белгісіз. Алайда түрікше-парсыша сөздіктердің колофондарында XVIII-XIX ғғ. деп жазылғанымен де, шығармалар көрсетілген ғасырдан ертеректе жазылған деп санаймыз. Себебі Үндістанда моғолдар билікке келген 1526-жылдан бастап түрік тілінде қолжазбалар арнайы тапсырыстармен жазыла бастағаны белгілі.

Әрине, түріктілдес халықтардың Үндістанға келуінің тарихы бұдан бұрынғы ғасырлардан бастау алады. Бірақ моғолдардың келуімен парсы тілі – сарай тіліне айналса, ал түрік тілі сарайдағы адамдардың екінші, бейресми тілі болған. Сондықтан сарай адамдары өз тілдерін біржолата ұмытпау мақсатында парсы тілінде түрік тілінің сөздігін, грамматикасын жаздыртуды қолға алады. Белгісіз автор құрастырған осындай бір түрікше-парсыша сөздік «Луғат-и турки» деп аталады. Бұл сөздік Үндістанның Хайдарабад қаласындағы Салар-и джанг музей және кітапханасында сақталған. Хайдарабадтың «Луғат-и турки» сөздігінің тізімі ең қомақты әрі толық тізімдердің қатарына жатады¹². Осы қолжазбаның соңғы парағында өзбек-қазақ, түркмен, қызылбас, және шағатай-оймақ ұлыстарында кездесетін ру-тайпалардың аттарын жазып қалдырған¹³. Сол ру-тайпа аттарының ішінен төмендегі рулардың аттарын кездестіруге болады. Олар: минг, йуз, қырық, қатаған, найман, йабу, кункеш, хытаи, қыпшақ, қоңырат, керейт, сарай, оғлан, жалайыр, келтаки, маңғыт, қият, танғауыт, дулат, ақ, қаңлы, барлас, ұйғыр, арғын және т.б.¹⁴. Бұндай түрікше-парсыша сөздіктер Патна қаласындағы Худа Бахш шығыс қолжазбалар қорында да кездеседі.

Сонымен қатар, Рампурдағы Раза кітапханасында «Рисала-и қавайд-и забан-и турки» атты түрік тілінің грамматикасына арналған шығарманы кездестіреміз¹⁵. Әдетте тарихи құжаттарды зерттегенде, тарихшылар негізінен тілге аса қатты мән бермейтіндігі мәлім. Алайда, тілі бар, тілін сақтаған жұрт қана ұлт ретінде сақталатындығы баршаға мәлім. Тілі бар жұрт өз тілінде өзге елдермен дипломатиялық қарым-қатынас жасайды, тарихы мен шежіресін жазып қалдырады, әдебиеті мен мәдениетін дамытады. Олай болса, тарихты зерттегенде Қожа Ахмет Ясауиді, Әбу Наср Фараби мен Махмұт Қашғариді айналып өте алмайтындығымыз қандай шындық болса, түрік әлеміне қатысты сөздіктерді де айналып кете алмайтындығымыз да тура сондай шындық. Бұл сөздіктерді зерттеу арқылы, түрлі түрік ұлыстарының, руларының, тайпаларының ортақ тілімен, қолданыста болған сөз тіркестерімен танысамыз және сол арқылы Үндістан жерінде өмір сүрген

түрік тілдес тайпалардың тілімен, тілі арқылы дүние танымымен жақын танысуға мүмкіндік табамыз. Аталмыш сөздіктерді бүгінгі қазақ тілінің сөздік қорымен салыстыра отырып зерттеу арқылы тілге қатысты маңызды мәліметтерді анықтайтынымыз анық. Сондықтан Үндістан жерінде жазылған парсы-түрік сөздіктері алдағы уақытта осы қолжазбалардың барық тізімдерінің көшірмелерін алдырту, зерттеу және ғылыми айналымға енгізу уақыт күттірмейтін мәселе болып табылады. Сонымен қатар бұл топқа «Бабыр-нама», «Диуан-и Бабыр» мен «Тарих-и Бабыр» атты шығармаларды жатқызамыз. Бұл шығармалар түркі-шағатай тілінде жазылған Орта Азия тарихы мен мәдениетін зерттеуде құнды дереккөздер болып табылады. Әрине, бұл қолжазбалардың тізімдері Ташкент, Душанбе, Париж кітапханаларында сақталған. Дегенмен осы қолжазбалардың үндістандық тізімдерін географиялық ерекшеліктерін ескере отырып, зерттеуіміз маңызды.

2 Бұл топқа ислам дініне, әсіресе ханафи мазхабына қатысты және нақшбандийа, ясауийа тариқаттарына қатысты қолжазбаларды жатқызамыз. Ханафи мазхабына қатысты Хайдарабад қаласындағы Салар-и Джанг музей және кітапханасы қорында сақталған «Назм-и ажуад» деп аталатын 1004/1596-жылы Абдулла ибн Тұрсын жазған шығарма мен «Фикх-и Ханафи» атты 1014/1605-жылы жазылған тура осы автордың өлең түрінде жазылған еңбегін атап көрсете аламыз¹⁶. Екі шығарма да ханафи мазхабының қағидаларына негізделген шығарма. Сонымен қатар, Орта Азиялық сопылық мектептердің өкілдеріне, пірлеріне, шейхтары туралы еңбектер кездеседі. Соның бірі Салар-и Джанг музей және кітапхана қорында сақталған нақшбандийа тариқатының афоризмдері мен кереметтеріне арналған «Хауарик-и нақшбандийа» атты шығарма¹⁷, ал екіншісі Рампурдағы Раза кітапханасының қорында сақталған «Шаджара-ий нақшбандийа» деп аталады¹⁸.

Екінші қолжазбаның авторы Шах Ахмад Саййид ибн шах Абу Саид, жазылған уақыты шамамен ХІХ ғасыр. Нақшбандийа тариқатынан басқа, ясауийа тариқатының шейхтары туралы мәліметтер кездесетін Рампурдағы Раза кітапханасында сақталған «Маджма әл-әулийа» атты шығарманы ерекше атап көрсеткен жөн. Бұл еңбектің авторы – Әли Акбар Хусейн Ардестани. Аталмыш шығармаға пайғамбардың өмірбаянынан бастап 1500 әулие-сопының өмірбаянынан түрлі мәліметтер енген¹⁹. «Маджма әл-әулийа» шығармасы авторының ныспысынан белгілі болғандай ол Иранның Исфахан аймағындағы Ардестан елді-мекенінен шыққан және осы шығармасын жазу үшін өзінен бұрын жазылған танымал сопылар туралы сегіз шығарманы пайдаланғандығын алғысөзде атап көрсетед²⁰. Олар: «*Helyat al-awlīā*», «*Ḡonyat al-ṭālebīn*», «*Kaṣf al-mahjūb*», «*Taḍkerat al-awlīā*», «*Foṣūṣ al-ḥekam*», «*al-Fotūḥāt al-Makkīya*» және сол заманда жазылған танымал үндістандық теолог Ахмад Сирхиндидің хаттары («*Мактубат-и имам Раббани*») және танымал хадисші Әбд әл-Хақтың «*Ахбар ал-ахийар*» еңбектері. Рампурдағы Раза кітапханасының қорында тура осы еңбектің екі бірдей тізімі сақталған,

біріншісінің шифры: 2305, ал екіншісінің шифры: 2306. Біріншісінің беттері жоғалған, ал екіншісі толық тізім. Аталмыш шығарманың авторы ерінбестен жер-жерлердегі түрлі сопылық тариқаттардың шейхтарын бір-бірлеп ретімен жазып шыққан. Сонымен қатар, сол тариқаттың танымал өкілдерінің өмірбаяндарына, кереметтеріне қысқаша тоқтап отырған. Біздің рухани дүниеміз үшін аса маңызды болып табылатын ясауиға тариқатының шейхтары туралы мәлімет №2306 қолжазбасының 247 а бетінен басталады және бұл шығарманың жетінші бабы толығымен түрік шейхтарына арналған. Жетінші баб «Түрік қожа, шейхтары туралы баб» деп аталады. Алдымен таблица түрінде Жүсіп Хамаданидың өзін қосқанда төрт шейхтың аты берілген. Олар: Қожа Жүсіп Хамадани, Қожа Абдоллах Баррақи, Қожа Хасан Андаби (негізі Андақи болуы керек) және Қожа Ахмет Ясауи.

Содан кейін екінші қатардан бастап, әр жолға төрт адамның атын тариқаттан алатын орнына қарай есімдері жазылған. Жалпы, осы жетінше бабта келтірілген түрік шейхтарының саны 161. Бұл тізім Мансұр атадан басталып, Қожа Мұхаммад Ма‘суммен аяқталады. Әли Акбар Ардестанидың ясауиға тариқатының шейхтары туралы тізімі мен Алим шейх Азизанның «Ламахат мин нафахат ал-күдс» шығармасындағы ясауиға тариқаты шейхтарының санынан үш есе көп. Ламахаттағы ясауиға тариқаты шейхтарының саны Қожа Ахмет Ясауидің өзін қосқанда 49 екендігі бұрындары айтылған болатын²¹. Әли Акбар Ардестанидың «Маджма әл-әулия» шығармасы әлі күнге дейін отандық ғалымдар тарапынан арнайы зерттелмеген және ешбір жерде бұл дереккөз туралы мәлімет кездеспейді. Бірақ бұл агиографиялық шығарма мен оның қысқаша ғылыми аннотациясы бірнеше шетелдік ғалымдардың каталогтарына енген (Ethé, *Cat. Ind. Off.* I, pp. 270-74. Storey, I/2, p. 991). Бұл қолжазба жан-жақты зерттеуді қажет етеді және рухани өміріміздің бір көрінісі болып табылатын Қожа Ахмет Ясауи тариқаты мен осы тариқаттың шейхтарына қатысты деректерді зерттеу арқылы жаңа мәліметтерді кездестіретініміз анық.

3 Үшінші топқа тарихи, географиялық және саяхат пен естеліктер тақырыбына жазылған қолжазбаларды жатқызамыз. Олардың өзін ішінара жалпы тарих, Иран билеушілерінің тарихы, Үндістан билеушілерінің атап айтқанда моғол билеушілерінің тарихы, Орта Азия тарихы деп бөлуге болады. Иран тарихы мен Үндістан, яғни моғол билеушілерінің тарихына қатысты шығармалардың көбісі белгілі бір билеушінің тұсында арнайы тапсырыспен жазылған шығармалар болып табылады. Атап айтқанда, «Теймур-наме», «Бабур-наме», «Ғазауат-и Хиндустан», «Акбар-нама», Аийн-и Акбари», «Тарих-и Султани», «Алам ара-йи Надири», «Тарих-и Джуғатаий», ішінде жиырма үш миниатюрасы бар «Тарих-и шах Исмаил», «Алам ара-йи Аббаси», Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары туралы сыр шертетін «Хашт рисала-ий тақвим-и булдан», Маулана азад кітапханасында сақталған «Тарих-и гузида» шығармасы және т.б. шығармалар. Сонымен қатар, белгілі бір әулеттің, патшаның генеологиясына арналған кейде схемамен, кейде схемасыз берілген шежірелер кездеседі. Атап айтқанда Муиз әл-ансаб», «Таз-

кира-ий салатин-и Джугта», «Тархан-нама» және т.б. «Үндістан жерінде сақталған парсы тіліндегі қолжазбалардың соңғы тобына жататын маңызды дереккөздердің қатарына сарай хаттамалары мен дипломатиялық хаттардың көшірмелер жинағы да жататынын ерекше атап көрсеткен жөн. Сарай хаттамаларының қатарына патшалардың хаттары, сарай хаттамалары, бұйрықтары жатады. Бұл топқа жататын шығармаларды «Муншаат», «Мақатиб», «Маджма әл-инша», «Инша» деп аталатын біртұтас қолжазба ретінде түптелген қолжазбалардан кездестіре аламыз. Яғни сарай хаттарын, хаттамаларын, патшаның бұйрықтарының түпнұсқа мәтіндерін тура сол қалпында бірнеше көшіруші қайта көшіріп, сол көшірілген нұсқаны бірнеше жерде сақтайтын болған. Бұндағы мақсат, сарай хаттарының көшірмелерінің бір нұсқасы болмаса, екіншісі нұсқасы сақталады деген үмітке негізделген болатын. Айта кетер бір жай, Ирандағы кітапханалардың сирек қорларында мұндай сарай хаттамалары, патша бұйрықтары мен дипломатиялық хаттардың көшірмелері жиі кездеседі. Ал Үндістан жеріне Ираннан арнайы сарай хатшыларын, каллиграфтарды алдыртатын болған және сол сарай хатшысы үлкен хатшылар мектебін құрып, өзіндік мектеп қалыптастыра білген.

Сондықтан Иран арқылы Үндістан жеріне келген хатшылық өнері және сарай ішіндегі барлық құжаттары түптеп сақтау дәстүрі Үндістан жеріне Бабыр шахтың ұрпақтары билікте болған кезде келіп, қалыптасады. Сарай хатшылары туралы айтқанда сол хатшылардың қолымен дайындалған, бірнеше рет қайта көшірілген хаттардың мазмұнына да тоқтала кеткеніміз жөн. Үндістанда сақталған сарай хаттамалары мен дипломатиялық хаттар жинағының арасында Жахангир шахтың, Хумаюн мен Акбар шахтың Иран шахтарымен алмасқан дипломатиялық хаттарының мәтіндері мен Иран шахтарының Орта Азия билеушілері Әбдуләзиз хан, Абдолла ханға жазған хаттарының мәтіндері де кездеседі. ең бастысы Хайдарабадтағы Салар-и Джанг музей және кітапханасынан Қоқан билеушісі болған Әбдурахим ханның (би) Тәуке ханға жазған жауап хатының мәтінінің табылғандығы қуантарлық жай. Себебі Үндістан жерінде қазақ хандарына жазылған жауап хат табылады деген ой ешкімнің ойына келмеген жай. Алайда, ыждағатты зерттеу нәтижесінде мұндай қомақты олжаға тап болғанымыз қазақ хандарының өмірінен сыр шертетін тағы бір маңызды құжатқа қол жеткізіп отыр. Ал, жалпы дипломатиялық хаттар мен олардың тарихи маңыздылығы туралы тақырып жеке зерттеуді қажет ететіндіктен, бұл туралы келесі мақаламызда кеңірек айтатын боламыз.

Қорыта келгенде, Үндістандағы қолжазба қорларындағы жұмыс жалғаса беретін болады және осы елде сақталған қолжазбалардың ішінен Қазақ хандығының, әсіресе қазақ хандарының дипломатиясына, тыныс-тіршілігіне қатысты мәліметтер әлі де табылатынына сенеміміз мол деген оймен мақаламызды қорытындылаймыз.

- ¹ Abdulhossein Navoi. Mutunhaye tarikh-i farsi. – Tehran: SAMT, 2004. – Б. 4-5.
- ² A catalogue of manuscripts of the Majlis Library. Andulhossain Hayeri. – Tehran: Majlis, 2010. – Б.2-3.
- ³ DNA (Manuscript Database bank), Fihristi mushtaraki nuskhaha-ye khatti. Tehran: Majlis, 2012. – P. 7-8.
- ⁴ О.П.Щеглова. Персозычная литографированная книга индийского производства (XIX в.). – СПб.: «Петербургское востоковедение», 2001. – С. 6
- ⁵ Бұл да, 6 бет
- ⁶ Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore. Prepared by Maulavi Abdul Muqtadir (Khan Saheb). Patna, Superintendent Government Printing, Bihar and Orissa. 1918. – P.7
- ⁷ A catalogue of the Persian manuscripts in The Salar Jung Museum and Library compiled by Muhammad Ashraf. - Hyderabad, Andhra Pradesh, India. 1965.
- ⁸ Catalogue of Persian manuscripts of Rampur Raza Library compiled by dr.al-Hasan Siddiq. – Rampur: Rampur Raza library, 1996.
- ⁹ Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Khuda Bakhsh oriental public library. Prepared by dr.Mohd. Ghaffar Siddiqi and dr. Salimuddin Ahmad. – Patna: Khoda Bakhsh Oriental public library, 2010.
- ¹⁰ www.nurmicrofilmcenter.com
- ¹¹ Catalogue of Persian manuscripts of Rampur Raza Library compiled by dr.al-Hasan Siddiq. – Rampur: Rampur Raza library, 1997. – P.2
- ¹² A catalogue of the Persian manuscripts in The Salar Jung Museum and Library compiled by Muhammad Ashraf. - Hyderabad, 1974. v. 11, – P. 236
- ¹³ Бұл да, MSS 4491, ff: 483a
- ¹⁴ Бұл да, MSS 4491, ff: 483a
- ¹⁵ Catalogue of Persian manuscripts of Rampur Raza Library compiled by dr.al-Hasan Siddiq. – Rampur: Rampur Raza library, 1996. v. II, – P.51-54
- ¹⁶ A catalogue of the Persian manuscripts in The Salar Jung Museum and Library compiled by Muhammad Ashraf. - Hyderabad, 1974.v. V, – P. 231
- ¹⁷ Бұл да, MSS: 460. v. II.
- ¹⁸ Catalogue of Persian manuscripts of Rampur Raza Library compiled by dr.al-Hasan Siddiq. – Rampur: Rampur Raza library, 1996. v. I, MSS: 2380
- ¹⁹ Бұл да, v. I, MMS: 2306, 2305. – P. 274-340
- ²⁰ Бұл да, v. I, MMS: 2306, 2305. – P. 2-3
- ²¹ С.Абдулло, С.М. Бакир Камаледдини. Каталог рукописных книг на персидском языке из собрания Национальной библиотеки КР. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 116 б.

ДЕРЕКТАНУ

Фахри Валехоглу (Гаджиев)

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ ДЖАВАХЕТИИ В ИСТОЧНИКАХ
XIX – НАЧАЛА XX вв.

До 40-х годов XX века одним из уголков компактного проживания азербайджанцев в Грузии являлся находящийся на её юго-западе Месхет-Джавахетский (Ахыска-Ахалкалакский) регион, который когда-то входил в правление Османского государства. Азербайджанское население проживало в Джавахетской (Ахалкалакской) части этого региона и состояло из субэтнической группы азербайджанцев – карапапах-терекеменцев. Однако военно-политическая и этносоциальное положение, сложившаяся в Джавахетии в 19-ом веке в результате русско-турецких войн и массового заселения армян в окрестностях азербайджанских сел, вынудило большинство здешних карапапах-терекеменцев покинуть свои исконно родные земли и переселиться в соседние Чылдырский, Ардаганский и Карские области.

Источники свидетельствуют, что после русско-турецкой войны 1828-1829 гг. в 1830 году, часть терекеменцев с племени Имрехасанлы (Эмирхасанлы) Джавахетии, оставили свои места постоянного проживания и переселились в ближайшие приграничные сёла Лебис, Ван, Гарзамет, Киондра, Дашлыгышла и Аланджа на Ниальской равнине, также находящееся под российской властью и создали общество Лебис¹.

В мартовском номере 1832 г. газеты «Тифлиссские ведомости» была опубликована интересная статья Флуге под названием «Статистическое описание Ахалцыхского пашалыка», в разделе «Карапапахы» которой говорится:

«Карапапахы², или иначе называемые Таракьями суть, Татары, выходцы из Борчалинской и Шамшадильской Дистанций. В конце 18-го и в начале 19-го столетий вышли они с стадами своими из Дистанций к границам сего Пашалыка, и обольщенные выгодами и преимуществами, дарованными им Пашею, поселились в нём и пользовались льготой даже до сего времени. Сначала они жизнь вели совершенно кочевую и кроме скотоводства ничем не занимались, но мало по малу стали пахать землю и заниматься садоводством, выстроили себе постоянные жилища, и почти все сделались оседлыми, только малая часть осталась кочевойю.

Они при пашах ничего не платили, только обязаны были вооружаться и выходить при первом их требовании.

Есть также другие Карапахи, которые вышли из Дистанций гораздо прежде первых, они живут в зимовниках, расположенных на низменных местах и в ущельях Хертвисского Санджака, большею частью по левую сторону Куры...

Сия часть Карапахов называется Емирасанами. В начале Мая общий над всеми ими Старшина (Ахсакал) назначает сборное место, куда все зимовники должны собраться к половине того же месяца и потом они кочуют все вместе, подымаясь постепенно в горы, по мере усиления жаров. В Сентябре они спускаются, и тогда каждое семейство, присоединяясь к старшему в своём зимовнике, возвращается домой, в зимовники, отстоящие довольно далеко один от другого, для того, чтобы не было недостатка в пастбищных местах для скота, который они зимой пасут по близости от жилищ своих.

В Хертвисском Санджаке Емирасанов 40 семейств и живут они в 7-ми зимовниках: Кобхе, в коем живёт их Ахсакал, Ипнет, Ване, Какавел, Назров, Дилига и Аландзия.

Все они вместе платили подать, которая состояла из 50-ти башманов³ сарачинского пшена, вымениваемого ими в Эривани на баранов; с каждой дойной коровы 1,5 фунта масла и до 40 баранов ежегодно. Кроме того они платили Паше за казенные пастбища известное число гурушей.

Емирасаны гораздо добрые и простодушные Карапахов, они тихи, смиренны и весьма честны; не любя посещений, они уважают права гостеприимства. Угощение их соответствует их жизни, просто и очень бедно и скудно, но приправлено радушием и простосердечием хозяина. Карапахи же напротив того, смелы, движения их быстры и ловки, они словоохотны и веселы, но не так гостеприимны и честны; воровство и грабёж они не почитают пороком. Они составляли лучшую конницу Пашей, имеют хороших коней и искусно ими управляют»⁴ [2].

Поэт, а также корреспондент грузинской газеты «Дроеба» (издавалась в Тифлисе в 70-х годах 19-го века) по Ахалкалакской зоне, Илья Алхазисвили (1853-1921) писал, что Джавахетские терекемцы по одежде легко отличались от другого населения данной области. Также следует отметить, что в то время в Тифлисской губернии самыми многочисленными семьями считались пшавские (горное грузинское племя) и терекемские семьи.

Во второй половине 19-го века сёла Окам, Сагамой, Гоййа, Бёюк Хосбия, Карсеп, Хавет, Азмана, Дангал, Батхана, Еринджа, Гарта, Давния, Хумрис, Мураквал, Аблах, Оскория, Ван, Гурбагаоглу, Лебис, Бузмарет, Ниял, Артах являлись чисто азербайджанскими сёлами Джавахетии.

По статистическим данным 1870 года в сёлах Ахалцихского уезда (в состав которого входил также Ахалкалакский участок) Тифлисской губернии число азербайджанского населения состояло⁵:

Мураквал - 119 человек (14 дымов), Оскория – 107 чел. (10 дым.), Ван – 130 чел. (14 дым.), Гурбагаоглу – 110 чел. (10 дымов), Лебис – 131 чел. (10 дым.), Бузмарет – 100 чел. (10 дым.), Ниял – 286 чел. (36 дым.), Артах - 36

чел. (4 дым.), Гойя - 405 чел. (42 дым.), Хумрис – 175 чел. (14 дым.), Батхана - 22 чел. (4 дым.), Сагамой – 130 чел. (32 дым.), Хавет – 133 чел. (18 дым.), Еринджа – 55 чел. (9 дым.), Давния – 11 чел. (1 дым), Гарта – 64 чел. (9 дым.), Карсеп – 95 чел. (12 дым.), Аблах – 20 чел. (3 дым.), Дангал – 63 чел. (10 дым.), Гулалис – 114 чел., Бёюк Ханчаллы – 29 чел., Кичик Ханчаллы – 96 чел., Ораджалар – 15 чел., Аракал – 31 чел., Гандза - 121 человек. Следует отметить, что в Тифлисской губернии самыми многочисленными семьями считались пшавские (горное грузинское племя) и терекемеенские семьи⁶.

Позже большинство этих сёл были подчинены новообразованному Ахалкалакскому уезду в составе Тифлисской губернии.

Согласно статистическим данным 1887 года, в ниже представленной таблице указано количество азербайджанцев от общей численности населения в некоторых сёлах Ахалкалакского уезда⁷:

Название села	Населе- ние	Коли- чество азербай- жан- цев	Название села	Населе- ние	Количество азербайджа нцев
Окам	714	714	Сагамой	477	477
Гойя	419	419	Хавет	262	262
Бёюк Хосбия	242	242	Азмана	239	239
Карсеп	219	219	Дангал	106	106
Батхана	113	113	Еринджа	99	99
Гарта	94	94	Давния	78	78
Хумрис	28	28	Ток	269	170
Гулалис	270	170	Бёюк Аракал	555	25
Мураквел	288	119	Кичик Аракал	307	39
Мурджахет	219	80	Вареван	693	132
Бёюк Ханчаллы	947	13	Ораджалар	580	52
Кичик Ханчаллы	451	104	Килда	472	46
Хизабавра	1363	75	Котелия	609	27
Богдановка	839	15	Баралет	932	19
Чифтлик	Населе- ние пе- реехало в Карс	—	Модака	Населе- ние пере- ехало в Карс	—

Хотелось бы отметить, что для жителей армянских сёл Бавра, Картикам, Хулгумо Ахалкалакского уезда в ту пору азербайджанский-тюркский язык считался родным языком.

Ниже указано число дымов в азербайджанских сёлах Джавахетии согласно статистике 1903-го года:

Лебис - 31, Ниял - 36, Артах - 8, Бузмарет - 13, Гурбагаоглу - 10, Ван - 16, Оскория - 9, Аланджа - 7, Гарзамет - 15, Гавет - 16, Окам - 76, Гоййа - 44, Хумрис - 4, Гулалис - 30, Сагамой - 46, Бёюк Хосбия - 17, Хавет - 30, Еринджа - 9, Давния - 7, Азмана - 26, Гарта - 10, Дангал - 10, Карсеп - 24, Аблах - 10 дымов⁸.

Отметим, что в тот период сельской старшиной Лебиса был Ахмед Хаджи Байрам оглу.

По данным переписи населения 1917-го года в Ахалцихском уезде были зарегистрированы 34776 турков, а в Ахалкалакском уезде, на территории которой в первом тридцатилетии 19-го столетия большая часть населения состояла из карапапах-терекеменских азербайджанцев – всего 2438 турков (карапапах-терекеменцев)⁹. По данным же переписи 1926 года от общей численности населения Ахалцихского уезда 50,7% составляли турки, 25,1% – грузины, 16,1% – армяне¹⁰.

По приказу Сталина 17 ноября 1944 года всё тюркское население, проживающее примерно в 230 сёлах Месхет-Джавахетии, в том числе азербайджанцы (приблизительно 10-15 тыс. человек) были депортированы из своих родных земель в Центрально-Азиатские степи.

В настоящее время турки-Ахыска и карапапах-терекеменцы компактно заселены на территориях Азербайджанской Республики, а также в Казахстане, Кыргызстане и в Российской Федерации (на Кубани, а также на Северном Кавказе), общее количество которых превышает 500 тысяч человек усердно и с чувством великого патриотизма продолжают свою полувековую борьбу за возвращение на свою историческую родину.

¹ Ш.Ломсадзе. Месхет-Джавахети, Тбилиси, 1975 (на груз. яз.). – 134 с.

² Название Карапапахов произошло от шапок, которые они носят, и означает в переводе черная папаха, или шапка из овчин.

³ Здешний башман был равен 18-ти фунтам.

⁴ «Тифлиссские ведомости», 1832, март, № 5-6, стр.8.

⁵ Сборникъ материалов для описания Тифлиссской губернии, том 1, вып. 1. – Тифлиссъ, 1870. – 48 с.

⁶ Там же.

⁷ Статистический временник Кавказского края, т. 1-й, вып. 2, стр. 8, Ахалкалакский уезд Тифлиссской губернии, Тифлиссъ, 1887.

⁸ Вейденбаум. Сборникъ статистическихъ сведений о Тифлиссской губернии. – Тифлисс, 1903. – 60 с.

⁹ А.Ф.Ляйстер, Г.Ф.Чурсин. География Кавказа. – Тифлисс, 1924. – 210 с.

¹⁰ А.Ф.Ляйстер, Г.Ф.Чурсин. География Закавказья. – Тифлисс, 1929. – 200 с.

ТАРИХНАМА

Нәпіл Базылхан

Филология ғылымдарының кандидаты

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХНАМАСЫ: КӨНЕ ТҮРІК ДӘУІРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ КЕЙБІР ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Қазақстанның ортағасырлық тарихнамасында бірізді етіп бекітуді талап еткен, кезек күтгірмейтін бірсыпыра тарихи-деректанулық терминдер мен атаулар бар. Аталмыш атаулардың көпшілігі бұрынғы зерттеулерде «жасанды», тарихи деректерде аталмаған, кездеспеген, тіпті қазіргі заман тұрғысынан бұрмалап атағандары (мысалы, Бумынь – дұрысы Бұмын, Иштеми- дұрысы Естемі, Тоникөк, Тонькөк - дұрысы Тоңықұк, Құлшора – дұрысы Күлічүр, Терхин құлпытасы –дұрысы «Терх» бітіктасы және басқа да) баршылық. Олардың ең әуелгі термині «түрік», «қағанат» атаулары.

«Қазақ ССР тарихы» 1980 жылғы 5 томдық басылымның 1-ші томында¹: «Төртінші тарау. Әуелгі феодалдық мемлекеттер.

1. Батыс **түрік қағанаты**,

2. Қарлұқтар,

3. Арабтар Оңтүстік Қазақстанда,

4. Оғыздар,

5. Қимақтар мен қыпшақтар,

6. Қарлұқтардың, оғыздардың, қимақтардың шаруашылығы» (басылымның -338 беттерінде) деген тақырып,

«Қазақстан тарихы» 2010 жылғы 5 томдық басылымның 1-ші томында²: «Үшінші бөлім. Ертедегі және дамыған ортағасырлық мемлекеттер. Бірінші тарау. Ертедегі ортағасырлық мемлекеттер.

1. Батыс **түрік** және Түргеш **қағанаттары**,

2. Қарлұқтар,

3. Оғыздар,

4. Кимек **қағанаты**,

5. Қарлұқтардың, оғыздардың, кимектердің шаруашылығы,

6. Арабтар » (басылымның 295-338 беттерінде) деген тақырыпқа жіктелінген.

Демек аталмыш мысалдан Қазақстанның ортағасырлық тарихнамалық зерттеулерінде 1980-2010 жылдары аралығында 30 жылдың ішінде қандай да

бір жаңа тұжырым, тың деректер, жаңа көзқарастық концепция болмағандығын аңғаруға болады.

Түріктануда (*түркология*, *түркітану* –деген қате терминдер) «**Türük**>түрік»³ атауы туралы біз өз ұстанымызды білдірген болатынбыз. Ал, «қағанат» деген қазақ тілінің сөзжасамдық заңдылығына мүлдем жат («қаған+ат?»), қате атау. Дұрысы «қағандық». Көне түрік бітіктас мәтіндерінде *qaγanliγ*> қағанлығ (қағандық) тұлғасында кездеседі. Сондықтан, Түрік қағандығы деп атағанымыз орынды. Аталмыш басылымдарда Түрік империясы яғни Түрік қағандығы тарихы тым қысқа әрі шолақ, тіпті басталамай-ақ, батыс қанаттың шағын тарихы баяндалғанын ерекше атағымыз келеді. Бұл орайда Түрік қағандығының Еуразиялық кеңістіктегі саяси тарихының маңыздылығы ескерілмеген, сол ауқымды әрі аса бай саяси тарих Қазақстан территориясы аумағында ғана қарастырылуға, осы шеңбермен шектеуге әсте келмейтін кең тақырып, ауқымды этносаяси тарих екендігі белгілі жайт.

«Батыс түрік қағанаты» деген жасанды атау. Шындығында тарихи жазба деректерде мұндай атау кездеспейді, тіпті солай аталмады. Зерттеушілер Түрік қағандығы екіге бөлінуі 583, 603, 611 жылдары болған деп, қытай жазбаларына негіздеп қарастырады. Ресми тарих нақты осындай түрде, оқиға осылай өрбіген болса, алғашқы қаған жазбаларында (Татпар, Нири қаған: 582-599 жж.), Білге қаған, Күлтегін, Тонықұқ және басқа бітіктас мәтіндерінде (718-735жж.) «Батыс түрік қағандығы» деген аса маңызды атау міндетті түрде болуы керек еді. Ордалық түріктердің батысқа бағытталған жорықтарында **Türügeš budun**>түргеш халқы, **Qara Türgeš budun**>Қара түргеш халқы, **Türügeš qaγan** >түргеш қаған, **On oq budun**> Он оқ халқы, **Qırqız qaγan**> Қырғыз қаған сияқты атаулар ғана аталады. Демек, 735 жылдары «батыс түрік қағандығы» деген тарихи атау болмады дегенге бізді итермелейді. Сол себептен тарихта болмаған «қағанат» туралы сөз қозғаудың өзі тарихи методологиялық тұрғыдан өрескел қателік деуге болады.

Осыған қатысты айтып кеткеніміз орынды болар, XII-XIV ғасырларда яғни атақты «моңғол дәуіріне» байланысты тарихта, жазба деректерде мүлдем жоқ «моңғол шапқыншылығы», «моңғол үстірті», «моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары» (қисынсыз, мүлдем қате атау), «Шыңғыс хан» (дұрыс - Шыңғыс қаған), Төлей (дұрысы – Толұй), «Қазақ мемлекеті» (дұрысы - Қазақ хандығы), «қазақы орта» (дұрысы- қазақ ортасы) деген сияқты жалған, жасанды қолданыстар да көбейіп кетті.

Түрік Елінде өздерінің тарихын хаттау, жазу, жүйелеп тиянақтау дәстүрлі ісі жазбаша және ауызша сақталып келді. Оның бұлтартпас дәлелі түрік бітікпен хатталынған жазбалар, бітіктастар, әр түрлі мазмұнды эпитафиялық ескерткіштер, ауызша аңыз, әңгімелер, қолжазбалар және т.б. тарихи деректер баршылық.

Түрік бітіктастары мен жазба ескерткіштерінің мәтіндеріндегі тарихи баяндаулары жайында, олардың тарихи-хронологиясы турасында А.Н. Берн-

штам⁴, В.В. Бартольд⁵, С.В. Киселев⁶, Л.Р. Кызласов⁷, С.Г. Кляшторный⁸ және басқа көптеген зерттеушілер біршама зерттеу жүргізді.

Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштерінің мәтіндерінде кездесетін түрік дәуірінің тарихи оқиғалардың баяндалуын :

- *Түрік Елінің ресми тарихнамасы*
- *Этносаяси одақ, бірлестіктердің тарихнамасы*
- *Ру-тайпалардың тарихнамасы*
- *Билік тұлғалардың тарихнамасы* деп қарастыруға болады⁹.

Түрік дәуірінде өздерінің тарихын жазу, жүйелеп тиянақтау дәстүрлі істері болғаны анық . Онда тарихи баяндаулар жазбаша және ауызша сақталынып келді. Оның бұлтартпас дәлелі болып түрік бітікпен жазылып қашалған бітіктастар, әр түрлі мазмұнды жазбалар, эпитафиялық сарынды ескерткіштер, ауызша аңыздар, әңгімелер және т.б. мол деректер бар. Жалпы көне түрік бітіктастары мен ескерткіштердің мәтіні көбінесе батырлар жырының классикалық дәстүрінде хатталынғандықтан ғылыми түсіндірмелерде сөз тіркестерінің ұйқастарына, буын, шумак оралымдарына, мақал мәтел, шешендік сөздердің семантикалық мән-мағыналарына назар аудару керек.

Көне түрік дәуіріне қатысты «руникалық жазу» деген жалған жасанды қолданыс бар. **Türük bitik**> Түрік бітік ежелгі таңбалық (графемдік) болмыстан бастау алып, соған тура негізделініп жасалынған, көне түрік тілінің табиғатын дәлме-дәл таңбалай білген «фоно-морфемдік» жазу әрі көптеген түрік диалектілерін бір емлеге бағындырған әмбебап таңба-әріпті, оқылымды ықшамдай алған төте жазу болып табылады. Түрік бітік Орхон өзені бойында Түрік империясының өрлей бастаған кезінде жасалынғаны хақ. Ал оның алғашқы ескерткіші ең әуелгі алфавиті теріге немесе қағазға, ағашқа жазылғаны анық, ол нұсқа бізге жетпей отыр. Оған бір дәлел ретінде Тұрпанның Тойоктан табылған түрік бітіктің таңба-әріптері мен манихей жазуының әріптерінің салыстырмалы мәтінін айтуға болады (IX-X ғғ.)

Көне түрік бітік жазулы мәтіндерде Түрік Елінің «**төлес, тардұш, іч**» үш қанаты, оларды билеген «**қаған, тегін, йабғұ, апыт, шад, тархан, чұр, тұтұқ, тұдын**» және т.б. атақтары, «**табғач, түпүт, таңғұт, апар, пұрым, қырғыз, құрықан, отыз татар, қытан, татабы, түргеш, қырғыз, соғдақ, берчекер, бұқарак, тезік, тохар**» секілді этнонимдер, «**Тоғұл, Селеңге, Қараға, Бороға, Ханұй, Күнүй, Йасыл өзен, Шантұң жазық, Темір қапық, Кеңү тарбан, Йенчү өзен, Көгмен, Тоғұ балық, Мағұ қорған, Байбалық, Бесбалық**» және т.б. жер-су атаулары көптеп кездеседі.

Көне түрік ғұрыптық кешендерінің көпшілігі қаған, тегін, йабғұ, тархан, чұр, тұдүн және басқа да, далалық көшпелі этносаяси бірлестіктердің билік иелерінің, түрік бекзаттарының құрметіне арналып жасалынды. Қарапайым халықтарға арналғандары да бар. Түрік дәуірінің ғұрыптық кешендері Орталық Азияда өте мол кездеседі. Оның құрамында арнайы кесене-күмбез (**bariğ** > барық), мәтін жазылған **bitiktaş**> бітіктас,

оның тұғыртасы немесе тасбақасы, **bediz**> бәдіздер (тасмүсіндер), **balbal** > балбалдар (саны 10 - 1000 данадан астам) және жануарлар мүсіндері секілді басқа құрамдас бөліктері қамтылды. Осы кешендерде аза тұту, ас беру, жылдығын беру немесе аруаққа бағышталған сый-құрметтері үшін қоғамдық-әлеуметтік ерекше маңызды **yöyi**> йоғы (жоқтау) ғұрыптық жосындары атқарылды¹⁰.

Көне түріктерде **bediz** > бәдіз - аруаққа арналған ғұрыптық кешендерінің құрамдас бір бөлігі. Көне түрік тілінде оны **bediz** > бәдіз > бәдіз деп атады. Бәдізді мәрмәр, құмдақтас, гранит, сланец, базальт және т.б. тас түрлерінен арнайы бәдізшілер, тас шеберлері жасады. Сөздің төркіні «bet->бет- //bed->бед- » түбірлерімен «бет, бедер, бейне, бой, дене, тұлға» деген семантикасымен ортақ мағыналы болып келеді. Көне моңғол, манжұр тілдерінде **beue**>бие «дене, тұлға» деген мағыналы сөздер де аталмыш көне түрік тілінің атауымен ортақ болып табылады¹¹.

Осы орайда ғұрыптық кешеннің бір ерекше құрамдас бөлігі «**барық**» туралы айта кеткеніміз орынды. Көне түрік тілінде **bariq**> барық «қорған, тас кесене, текшетастар» деген мағынада. Махмұд Қашғаридың «Түрік тілдерінің сөздігінде»**bariq**> дүние мүлік деген мағынада қолданылады.

Көне түріктердің ғұрыптық кешендерінде міндетті түрде жалпақ тастан жасалынған төртбұрыш «сандық, абдыра іспетті» жалпақ тастарды кешеннің төр жағына орналастырып қояды. Осыны біз көне түрік атауы бойынша барық дедік. Аталмыш тас қапталдарының бет тұстары өте көркем әшекейленді. Онда әр түрлі ою өрнектер, құс, феникс, арыстан, көне түрік таңбалар мен мәтін де қашалынды. Зерттеушілер осы ғұрыптық төртбұрыш тастарды әлемге, әлем тауына, бәйтерек ағашқа және т.б. ұқсатып қарастырған («оградки, ящики, блоки на древнетюркских поминальных памятниках имитируют схему космической горы...» – В.Войтов , «оградка-изваяние-балбалы – есть (культовое) сооружение, структура которого обусловлена мировоззренческими универсалиями, есть модель мира» Л.Н. Ермоленко және т.б.).

Біздің пікірімізше аталмыш барық орнату дәстүрінің мәнісі көне түріктердің космостық тауы емес, әлемнің моделі, тіпті бәйтерек те емес. Мұнда марқұмның көзі тірі кезінде қолданылып жүрген киіз үйдің төр жағында болатын **сандығы, тұскиізі, сырмағы** бейленген. Аталмыш төртбұрыш тастар көбінесе бес қапталды (төрт қапталын жауып тұратын қақпақ қапталды) болып келеді, ғұрыптық кешеннің төр жағында тұрады, басқаша айтқанда шығыс жақтан батысқа қарай балбал, бітіктас, одан бәдіз, одан кейін барық орнатылған. Кейбір барық қапталының ортасында арнайы тесік те бар.

Сондықтан көне түріктердің ежелгі дәстүрі бойынша марқұмға арналған ғұрыптық кешенді яғни барықты орнату кезінде сол тұлғаның және оның үй ішінің (**eb bariq**> «киіз үй барық, үй мүлік») ерекше белгісі ретінде киіз үйдің төр жағында тұратын сандықтың, тұскиіздің, сырмақтың ою өрнек бейнелерін жалпақ тастарға қашап безендіріп қойды. Мұнда барық пен бәдіз

орнату дегеніміз жоқтау жосынында, ғұрыптық қызметтер атқаруда қайтыс болған тұлғаның бет бейнесін және оның үй ішінде, өзі қолданып жүрген заттарын тастан жасап қою арқылы оны еске алу болып табылады. Барық деген марқұмның «Тәңіріге ұшып киіз үйден барық-тас үйге жетті» деген мән-мағынада қолданылған ырым-жосындық белгісі. Мұнда жоқтау, ас беру кезінде бәдіз бен барық марқұмды еске алудың ерекше белгісі болып табылады (көне түріктерде «тозақ» деген ұғым жоқ-ты). Түріктердің аруақты тұлғаларды құрметтеу этномәдени дәстүрінде барық және бәдіз орнатылмаған бірде бір кешендер жоқ дерлік. Сол себептен де қаған-тегіндерге, билік иелеріне, батыр тұлғаларға арналған барықтар мен бәдіздер өзара әскери-саяси билік жүйесінің атақ лауазымдарына байланысты көркемділігі және құрамы жағынан біршама ерекшеленіп тұрады.

Көне түріктер ру-тайпалық меншік таңбаларын «**tamyā**» деп атады, ол екі мағынаны білдірді. Біріншісі – «ру, тайпалардың белгісі, таңбасы», екіншісі «қағанның алтын мөр белгісі». Көне түрік бітік тілінде аталмыш сөздің түп-төркіні ***tap-** // ***tab-** (семантикасы: бірдеменің ізі, қалдығы, із қалдыру - «таптау, табы, табандау») // > **tam-** (семантикасы: – «тамызу, күйдіру, белгі ең басу») > **tam+ya** > **tamyān** (tamyā+n / tamyā+čī – семантикасы: мөр жасаушы, мөр таңба сақтаушы) > **taṅba** («таңба, таңбалау») деген бағытта дамып өрбіген. Көне моңғол тілінде taba > тав (табы), tamaṅa > тамага > тамга (таңба) тұлғасында сақталынған.

Көне түрік таңба-белгілердің бірнеше деңгейлері бар: онда Түрік Елінің ең жоғарғы билеушілері – қаған, йабғұ, шад, тегіндердің елтаңбасы, одан кейін - чұр, тархан, бек және т.б. билік тұлғаларының таңбалары, сонымен қатар ру, тайпа, одақтардың эмблемалары (бір таңба және оның бірнеше түрлері); жеке тұлғалық және аталық отбасының таңбалар (жеке тұлғалық, жылқы, малға салатын ең белгілері және т.б.)¹².

Қазақстанның ортағасырлық тарихнамасында көне түрік дәуіріне байланысты байырғы тарихи атауларды орынды қолдануымыз өткен тарихтың бітім болмысын дұрыс баяндаудың, нақты сипаттаудың ең ілкімді алғышарттардың бірі болып табылады.

Сол себептен біз көне түрік дәуіріне байланысты тарихи атаулардың жалпы тізімі мен түсініктемелерін жасаған болатынбыз¹³. Бұл тарихнамалық зерттеулерде өз септігін тигізеді деп сенеміз. Осы орайда көне түрік бітіктастар мен ескерткіштерде аталатын ру-тайпа, ұлыс, елдердің атауларын ұсынып отырмыз.

Аčide>ачыде. «Ачыде». Тек ғана қытайша жазбаларда кездеседі. **Аčī+de** –көптік топтамалау мағынаны білдіретін тұлғасы (бөрілер, қасқырлар деген мәнде). («...қасқыр 10 ұл туыпты, соның ішіндегі біреуінің аты Ашина екен, ол ұлдардың ішіндегі ең ақылдысы болғандықтан, ел билеушісі болады. Ол орда есігіне бөрінің басы салынған ту тігіп қояды, бұл оның өз тегін ұмытпайтындығын білдірген екен») аңызбен байланыстырады. Ол аңыз көне қытайдың әулеттік жазбаларында кездеседі. (Таң патшалығы

дәуіріндегі «Суйшу» «Чжоушу» кітабы). / Алғашқы түрік қағандарының бірі 571-582 жж. билік құрған, Татпар (Құтлық) қаған ғұрыптық кешендегі көне соғдыша бітіктаста «бөрі» (ашина, ашиде) бейнесі бедерленген. Ал ондағы балбалдардағы таңбалар да қызықты. Татпар қаған бітіктасының жоғарғы тұсында бөрі (қасқыр) бейнесін зерттеушілердің басым көпшілігі «Ашына /Қасқыр/» туралы «Вэйшу», 103-цзюань, «Гаочэ (Гаугюй) баяны», 386-534жж. Ел арасындағы аңыз бойынша, сюннудың тәңірқұтынан (чаньюйінен) екі қыз болыпты, олар өте сұлу болғандықтан, жұрт оларды құдайдай көріпті. (Сондықтан да) тәңірқұт: «Айдай сұлу қыздарымды қалайша жай адамдарға ұзатамын? Мен оларды тәңірге беремін» дейді екен. Ол елінің солтүстігіндегі иен бір жерге биік мұнара тұрғызып, екі қызын сол мұнараның төбесіне шығарып, «тәңірім өзі келіп қыздарымды алып кетсін» депті.

Содан үш жыл өткенде, шешелері қыздарын қайтарып әкеліп алмақ болады. Сонда тәңірқұт: «асықпа, аз уақыт тсайық» дейді. Сөйтіп тағы бір жыл өткенде мұнара маңына кәрі бөрі пайда болады, ол күндіз-түні мұнара маңынан кетпей ұли береді, содан мұнараның астын үңгіп кіріп, сол жерде жатады. Сонда кіші қыз: «Әкем мені мұнда тәңірге қосу үшін әкелген, мына бөрі қасиетті жануар көрінеді, оны құдай айдап келген шығар» деп, мұнарадан түсіп әлгі кәрі көкжалға қосылмақ болады. Сіңлісінің қылығынан шошыған әпкесі: «Бұл хайуан ғой!

Әке-шешемізді ұятқа қалдырып жүрме» дейді. Сіңлісі оған көнбейді, мұнарадан түсіп, қасқырға әйел болады, одан бала көріп, ол баланың ұрпағы көбейе келе бір қауым ел болыпты. Содан да болар, бұл елдің адамдары дауыстарын созып, азандатып ән салғанды жақсы көреді, әуендері қасқырдың ұлығанына да ұқсайды¹⁴. «Чжоушу», 50-цзюань, «Туцзюе баяны», 557-581 жж.: Туцзюе – сюннулардың өзге бір түрі болатын, (билеуші) әулеті ашина деп аталады, олар өз алдарына бір қауым тайпа болып қалыптасқан. Кейін келе оларды көршілес мемлекет күйретіп, елі түгелдей қырылған. Сол соғыста жасы онға енді толған жас баланы жау әскері өлтірмей, екі аяғын кесіп, көк шөптің үстіне тастап кетеді.

Сонда бір қаншық қасқыр ет әкеліп, әлгі баланы асырап-бағыпты. Бала ержеткен соң қасқырмен қосылып, қасқыр буаз болады. Баланың әлі тірі екенін естіген жау елінің елбасшысы тағы да адам жіберіп, баланы өлтірмек болады. Жіберген адамы баланың жанындағы қасқырды көріп, оны да өлтірмек болғанда, қасқыр қашып, Гаочан мемлекетінің солтүстігіндегі тауға шығып кетеді. Тауда бір үңгір болыпты, үңгір іші аумағы бірнеше жүз ли келетін, төрт жағы таумен қоршалған жазық екен. Қасқыр сол үңгірге жасырынып, он ұл туыпты. Он бала ержете келе сырттан әйел алып, олардан ұрпақ тарапты. Кейін он баланың ұрпақтары бір-бір әулет болып қалыптасады, ашина – сол әулеттердің біреуі. Олардың ұрпағы өсіп-өніп, жүздеген түтінге дейін жетеді. Осылайша бірнеше ұрпақтан кейін олар бірінен соң бірі әлгі үңгірден шығып, жужуларға бағынып, Цзиншань тауының күнгей жағын мекендеп, жужулардың теміршісі болады.

Цзиньшань тауы дулығаға ұқсайды, олар дулығаны «туцзюе» дейді, сондықтан олар өздерін де «туцзюе» деп атап кеткен.

Кейбіреулердің айтуынша: туцзюелердің арғы аталары Согодан шыққан, Сого сюннулардың солтүстігінде мекендеген. Олардың тайпа көсемінің есімі Абанбу, ол 17 ағайынды болыпты. Іштеріндегі Ичжинишиду есімді біреуі қасқырдан туған екен. Банбу қатарлылардың барлығы ақылсыз болғандықтан ұлыстары жойылған.

Ал Нишиду басқалардан өзгеше жігерлі болған, ол боран соқтырып, жаңбыр жаудыра алады екен. Ол екі әйел алыпты. Елдің айтуынша олардың бірі жаз тәңірінің қызы да, екіншісі қыс тәңірінің қызы екен. (Әйелінің бірі) бір құрсақ көтеріп, төрт ұл тауыпты. Төрт ұлдың біреуі ақ қазға айналып кетіпті, біреуі Афу өзені мен Цзянь өзенінің аралығында мемлекет құрып, ол мемлекет Цигу деп аталыпты; енді бірі Чучжэ өзенінің бойында мемлекет құрған; тағы біреуі Цзяньсычучжэши тауын мекен етіпті – бұл оның үлкен ұлы екен. Осы тауда Абанбудың жұртынан қалғандар да бар екен, ол жерде ауа райы суық әрі дымқыл болыпты. Үлкен ұл от шығарып оларға жылу беріп, асырап-баққандықтан, олар түгел аман қалыпты.

Сонымен олар бір-ауыздан үлкен ұлды өздерінің басшысы етіп, оған туцзюе деген атақ береді. Ол Надулю шад екен. Надулюдың 10 әйелі болыпты, олардан туған ұлдардың барлығы шешелерінің тегімен аталған екен. Ашина – Надулюдың кіші әйелінен туған ұлдар. Надулю қайтыс болғаннан кейін, он әйелден туған ұлдар өз араларынан көсем таңдамақ болып, бір бәйтеректің түбіне келіпті. Сөйтіп олар: «осы теректің басына қарай кім биік секірсе, соны көсем сайлайық» деп уәделесіпті. Ашина (аталған) ұлдардың ішіндегі жасы ең кіші біреуі бәрінен биік секіреді, сөйтіп, қалған ұлдар оны елбасы етіп сайлап, оған Асянь шэ атағын береді. Бұл аңыз алдыңғы аңыздан өзгешерек. Қалай десе де, сайып келгенде олар бәрібір қасқырдың ұрпағы. «Суйшу», 84-цзюань, («Туцзюе баяны»), 581-618 жж.: «Туцзюелердің арғы тегі – Пинлян (Ганьсу?) жеріндегі аралас хулар болатын.

Олардың әулеттік атауы – Ашина. Соңғы Вейдің Тайву патшасы Цзюцюй әулетін жойған кезде Ашина 500 отбасын бастап жужуларға қашып барып паналаған. Олар ұрпақтан-ұрпаққа Цзинь –шаньда (Алтын тау?) тұрып теміршілікпен шұғылданып келеді. Цзиньшань сырттай қарағанда доумоуға (дулыға, тымақ?) ұқсайды, ал доумоу әдетте туцзюе деп те аталады, сондықтан олар өздерін «туцзюе» деп атаған. Сихайдың (Батыс теңіз, Каспий?) жоғарғы жағында мемлекет құрған, кейін оны көрші мемлекет жойып адамдарын кәрі-жас демей түгел қырып тастаған. Сөйтіп, (көрші ел әскерлері) бір ұл балаға келгенде, оны өлтірмей, аяқ-қолын кесіп үлкен бір сазға апарып тастайды.

Сонда бір қаншық қасқыр әлгі балаға үнемі ет апарып беріп тұрған екен. Бала сол етті қорек етіп аман қалады. Кейін ол бала қасқырмен қосылып, қасқыр буаз болады. Көрші мемлекеттегілер тағы да адам жіберіп әлгі баланы өлтіргенде қасқыр баланың қасында екен. Олар қасқырды өлтірмекші болады, бірақ қасқыр құдайдың құдыретімен қас қалқанша

теңіздің шығыс жағына өтіп, бір таудың басына шығып кетеді. Ол тау Гаочанның солтүстік-батысында екен, таудың етегінде бір үңгір болыпты, қасқыр сол үңгірге кірсе, үңгір ішінен аумағы 200 лиден астам, шөбі шүйгін жазыққа тап болады. Кейін келе қасқыр 10 ұл туыпты, соның ішіндегі біреуінің аты Ашина екен, ол ұлдардың ішіндегі ең ақылдысы болғандықтан, ел билеушісі болады. Ол орда есігіне бөрінің басы салынған ту тігіп қояды, бұл оның өз тегін ұмытпайтындығын білдірген екен»¹⁵.

Асина > ачына. «Ачына». Бұл ретте Асину - Ачину – көне түріктерді моңғол тектес этностар «сину-а>сину>чоно >чоно (бөрі, қасқыр)» деп атаған. Асi+de – оның көптік топтамалау мағынаны білдіретін тұлғасы (бөрілер, қасқырлар деген мәнде). Қытайлықтардың моңғол тектестерден үйреніп атағаны осы – Асину, Асиде болса керек. Бұл атаулар түрік бітіктастар мен ескерткіштерінде және де ешбір көне түрік мәтіндерінде кездеспейді. Сол себептен де «ашина» және «ашиде» деген екі тайпа, аталық-аналық екі тек деп қарастыру шындыққа жанаспайды. Кейбір зерттеушілердің пікірінше «қаған әулеті- ашина, тотемі- қасқыр, таңбасы- тауешкі (серке), аспанның елшісі тауешкі (жоғарғы әлем). Әйел тарапы- ашидэ (ұлу, айдаһар), таңбасы- . Тотемі-айдаһар, арыстан, культі –Ұмай (төменгі әлем), жер-су» болған. Ол ғалымдар хотан-сақ тілінде assejna- «көк», ашидэ – орта парсы тілінде azdahak- « айдаһар» деген мағына білдіреді, сол сөздерден туындаған деп зороастризмге теліп қарастырады (ашина (дневное небо, кек тюрк) каганский, ашитак / кит. Ашидэ; др. тюрк. аждаха- дракон /катунский линии «iki jylytz»)¹⁶.

Tr'wkt '(')šyn's > Түрік ашинас (Татпар қаған бітіктасы, В1.1-жол) : Аталмыш қос сөз көне соғды тілінде хатталынған. Мұндағы «ашинас» атауы қытай жылнамалық белгілерулерінде A-schi-na>Ашина деген сөз. Онда аталмыш атау әуелі қаған әулетінің аталарының бірінің аты болды, одан кейін сол әулеттің ру атауына айналған. Сондықтан қытайлықтар (және соғдылықтар) моңғол тектес этностардың сину-а>сину>чоно > чоно (қасқыр-ашина), сину-а+s // сину-а+d> чоно+c//чоно+d (қасқырылар-ашидэ) деп атауынша көне түріктерді қаған әулетінің атымен атап кеткен. Сонымен қатар моңғол тілдестердің түгүг > түрүг дегенін қытайлықтар «duluga>дулга» деп те атаған, ал кейінірек түрік дегенді қытайлықтар «туцзюе, тукуюй» тұлғасында хаттаған.

Aj taz > Ай таз . «Ай таз». Түрік тектес тайпаның атауы?.

Altı baу budun > алты бағ бүдүн. «Алты бау халық». Бай-Бұлын - II (E-49) бітіктасында « Altı baу budunim- алты бау халқым» деп кездеседі.

Apar> Апар. «Аварлар».Түрік тектес тайпалар одағы. Авар қағандығының тайпалар одағы Шығыс еуропада батыс Қара теңіз бен Дунай өзеніне дейін жеткен. Түрік Елі империясының құрамына енген.

As-oq> Ас-оқ. **Соғдылық басшының аты.Тұңық-ұқ бітіктасы мәтінінде: As-oq baslıyaru Soydaq budun qor kelti -Ас-оқ бастаған соғды халқы көптеп келді – деп кездеседі.**

Az > Аз. «Аздықтар, Аз тайпалықтар».

Az elteber > **Аз елтебер.** «Аз одағының елшілік өкілі».

Azqıŋa > **азқына.** «Азғана, аздай»

Azu > ?

Azuqı > ?

Basmil > **басмыл.** «Басмыл». Түрік тектес тайпалар одағы. Көбінесе Түрік Елінің батыс қанатының құрамында болған. Білге қаған бітіктасы мәтінінде «uegirmi yaşıma Basmil iduq at oıuşum budun erti, arqış idmaz tejin süledim- жиырма жасымда Басмыл Ыдұқат руларым халқым еді, кең далада шашыратпай соғыстым» деп кездеседі.

Bayıŋqu > **байыркү.** «Байыркү». Байкөл өңірін мекендеген түрік тектес тайпалар одағы. Қытай деректерінде «баейгу, баигу» деп кездеседі. Тоғыз Оғыз этносаяси бірлестіктің бір тайпасы.

Bedi > **Беді.** «Беді» түрік тектес тайпаның атауы.

Berçeker > **Берчекер.** Бітіктастарда күн батыстағы соғды, берчекер, бұқарақ деп аталады.

Bersel > **берсіл.** «Берсіл» түрік тектес тайпаның атауы.

Bes Söñüt > **бес сөңүт.** «Бес Сөңүт».

Böküli Çölüg el > **Бөкүлі Чөлүг Ел.** «Бөкілі шөлді ел». Қазіргі күншығыстағы Корей түбегі.

Budun > **Бүдүн.** Халық, ел, жұрт деген мағыналы сөз. Бұл сөз «бүтін, бой, толық, дене, тұлға, ірі кесек» деген мәнді boy-//bod-//bud-//büt- түбір морфемадан туындаған. Қазіргі қазақ тілінде «бой, бүтін, биік, бұдан-» тұлғасында ғана сақталынған. Көне моңғол тілінде bütün > бүтүн > бүтэн - «толық, барлығы, бәрі, ірі», bodu > бодү > бод - «үлкен, ірі, ірі кара» деген мағынада сақталынған.

Buqaraq > **Бұқарақ.** «Бұхара».

Çek // Çik > **чек// чік.** «Шек, Чік» тайпалар атауы.

Çigil Tutuq > **Чігіл тұтүк.** «Чігіл тұтық»

Çub > **чүб.** «Шу». Қытайша аудан деген әікмішілік сөздің атауы. Алты чүб соғдақ- алты аудан соғдылықтар деп атады.

Ediz > **едіз.** «Едіздіктер». Түрік тектес тайпалар атауы.

Eki Ediz ker külüg > **екі едіз кер күлүг.** «Екі Едіз Кер атақты». Екі Едіз тайпасы мен «Кер» тайпасы болуы ықтимал. Зерттеушілер әр түрлі түсіндіреді. В. Томсен «iki edizker külüg- кедейлер мен тектілер», Т. Текин «Eki Ediz kerekülüg- Екі Едіз (тайпалы) кереге үйлі» деп қарастырады.

Esir erkin > **есір еркін.** «Есір еркін».

Izgel > **ізгел.** «Ізгіл» түрік тектес тайпаның аты.

İşbara // Şabra > **ышбара, Сабра ?**

Keçeres > **Кеңерес.** «Кеңерес»

Maqraç tamğacı > **Макрач тамғачы.** «Макрач таңбашы»

Öğüres Eli > **Өгүреш.** «Өгүреш Елі»

On Uyur > **Он Ұйғур.** «Он ұйғыр»

Otuz Tatar > **Отүз татар.** «Отыз татар». Моңғол тектес көшпелі отыз тайпалар одағы. Қытай деректерінде «татань, дадань». Қазіргі Моңғолияның шығысы, Байкөл мен маньчжурия аралығында мекен еткен.

Oyuş > **оғуш.** «Оғыш, ру, рулар» деген мағынада.

Oyuz > **Оғүз.** «Оғыздар». Түрік тектес көшпелі ру-тайпалардың жалпы атауы.

Qadar > **қадар.** «Қадар» түрік тектес тайпа атауы.

Qamıy > **қамығ.** «Барлық, бүкіл». «Türük qara qamıy»- Түрік қара барлық халық» деп аталады. Көне моңғол тілінде qamıy > хамағ «барлық, күллі» деген мағынада сақталынған.

қысқару, ықшамдалу барысында қаған тұлғасына айналып пайда болған болу керек. Түрік Елі дәуірінде бұл атақ әбден қалыптасқанын көреміз. Одан бұрынғы кездерде де қолданғандығын қытайша кэ-хань деп белгіленген деректер растайды.

Qaraqan Elteris qaqan > **Қапаған Елтеріс қаған.** Қапаған (Қабаған) Елтеріс қаған.

Qarluq > **қарлұқ.** «Қарлұқ». Түрік тектес тайпалар одағы. Қарлұқтар Алтай тауының батысы Зайсан, Аракөл, Ұрұңғұ көлдері мен Қара Етірс, Тарбағатай бойын мекендеген. Түрік Елінің батыс қанатының қағаны Түн йабғұның (618-630 жж.) билігінде болды.

Qaşar > **қашар.** «Қашар» түрік тектес тайпа атауы.

Qırqız > **Қырқыз.** «қырғыздар» Қазіргі солтүстік-батыс Моңғолия, Тува, Хакасия, Красноярск, Минусинск аумақтарында мекен еткен түрік тектес этносаяси бірлестіктердің жалпы атауы. Қытай деректерінде «цзегу, хягас» делінген. Жалпы Енисей өзені аңғарларындағы көшпелі одақтар Түрік Елінің құрамында болды.

Qıtañ > **қытаң.** Манжұр тектес көшпелі тайпалар., Манжұрия, солтүстік қытайда мекен еткен. Бүгінгі «қытай» аталуының түп төркіні табғач-қытайлықтарды билеген осы көшпелі тайпаның атымен байланысты қалыптасқан.

Qoruy > **қорұғ.** «Қорұғ» түрік тектес тайпа атауы.

Quntı > **құнты.** «Құнты» түрік тектес тайпа атауы.

Qurıqpan > **құрықпан.** «Құрықпан». Көне түрік тілінде qurı «артық, кейінгі» деген мағыналы qurı + q + pan > qurıqpan «артқы, батыс тараптағы билік өкілі» деген мағыналы болу керек. Мұның нақтылы қызметі, мағынасы әлі де анық емес.

Segiz Oyuz > **сегіз оғүз.** «Сегіз Оғыз». Түрік тектес тайпалар одағының атауы.

Söñüz > **сөңүз.** «Сөңүз».

Soydaq > **соғдақ.** «Соғдылықтар, сарт саудагерлер»

Soyud > **соғұд.** «Соғды»

Şaqıñın > **Шақышын.** «Шақышын» жердің аты.

Şıp başı > **Шып басы.** «Шып басы» жердің аты.

Şöñüz başı > **Шөңүз башы.** «Шөңүз басы» жердің аты.

Tabуaĉ > **табғач**. «Тауғаш//табғаш». Табғачтар. Қазіргі атау бойынша «қытайлар». Б.з. IV-VI ғасырларда «Табғачтар // тобалар» солтүстік «қытай» Вэй (386-534 ж.) мемлекетін билеген жатылай көшпелі этнос болған. Қытайға толық сіңіп кеткен соң көне түріктер бүкіл «қытайды» табғач деп атаған. Сол сияқты «қытаң //қытай» деген сөздер де отырықшы «қытайды» билеген жартлай көшпелі этностың атауы.

Tamaġ iduq baġ > **тамағ ыдуқ баш**. «Тамағ Ұйық басы», Жердің аты.

Taġut> **Таңут**. «Таңғыттар».

Tarduġ>**тардұш**. Он қол қанат. Түрік Елінің әскери-әкімшілік үштік (сол-орта-оң қанаттық) құрылысының атауы.

Tarduġ ĩnanĉu ĉur>Тардұш Ынанчү Чүр. «Тардұштың сенімді чұры».

Tarduġ Kūli ĉur >Тардұш Күлі Чүр.«Тардұштың көлікті чұры ».

Tarduġ yabyu>**Тардұш йабғұ**. «Тардұш йабғы». Оң қол қанаттың йабғысы.

Tat> **Tat**. «Тат, сарттар, соғдылықтар». «On oq oġulıġa tatiġa tegi bunı körü biliġ taġ toġıtdım – Он оқ ұлына, татына дейін мұны біліңдер, тас қашаттым» деп кездеседі. Махмұд Қашғаридың «Түрік тілдерінің сөздігінде» «tatsiz Turuk bolmas» деп «сарт саудагерлерді» айтады.

Tatabı> **татабы**. «Татабылықтар»моңғол-манжұр тектес көшпелі тайпалар. Бұлар Ішкі Моңғолияда мекен еткен.

Tatar> **Tatar**. «Татарлар»

Tay seġün > **Тай сеңүн**. «Тай сеңүн»?.

Tay bilge Tutuq>**Тай билге тұтұқ**.«Тай білікті тұтық»?

Tayun kül >**тайғун көл**. «Тайғын көл»?

Tekeġ / Šanaġ ?/ kül tudun > Текеш /Шанаш?/ Күл тұдун. «Текеш /Шанаш/ көлікті тұдын». Алтын тамған тархан бітіктасында бұл атау кездеседі.

Tezik >**тежік**. «Тәжік».

Tinsi oġulı > **Тінси оғұлы**. «Тинси ұлы, аспанның ұлы» . Көк түріктер секілді қытайлықтар да өз патшаларын «Тәңірінің ұлы» деп еліктеген қытайша атауы.

Tölberi qara budun > **Төлбері қара бүдүн**. «Төлберінің қара халқы».

Töleġ alıp tutuq >**Төлес алып тұтұқ**. «Төлестің алып тұтығы». Сол қол қанаттың тұтығы.

Töleġ bilge tutuq beg >**Төлес билге тұтұқ бег**.«Төлестің білікті тұтық бегі».

Töles külüg er >**Төлес күлүг ер**. «Төлестің көлікті батыры (ері)».

Töles>**төлес** - сол қол қанат. Түрік Елінің әскери-әкімшілік үштік (сол-орта-оң қанаттық) құрылысының атауы.

Toġra seġün > **Тоңра сеңүн**. «Тоңыра сеңүн»?.

Toġra> **Тоңра**. «Тоңыра».Түрік тектес тайпаның атауы.

Toġursġn> **тоқұрсын**. «Тоқарстан»?

Toġuz Bayıġqu > **тоқұз байыркү**. «Тоғыз Байыркү»

Toġuz buġruq > **тоқұз бұйрүк**. «Тоғыз Бұйрүк»?

Toquz jüz er başı Tojqaн Вауа Тагқан >Тоқұз йүз ер башы Тойқан Баға тархан. «Тоғыз жүз батыр-ер басы тойқан ру-тайпалар /кіші/ тарханы».

Toquz Oғuz >Тоғұз:Оғұз. Түрік тектес тайпалар одағының атауы.Сөздің төркіні «тоғыз тайпалықтар» деген мәнде. Қазіргі орталық Моңғолияның Орхон, Туыл өзендері бойын мекендеген түрік тілді ең ірі тайпалар одағы.

Toquz Tatar >тоқұз татар. «Тоғыз Татар». Түрік, моңғол тектес тайпалар одағы.

Tүpüt> Tүпүт. Қазіргі Тибет елінің сол кездердегі атауы.

Tүргеş // Tүрүгеş> түрүгеш. Түргеш. Түрік Елінің оң қол қанаттағы (батыстағы) түрік тектес тайпа-одақтардың жалпы атауы. Қазіргі Жетісу (Іле, Шу) Талас өзендері Тәңірі тау («Тянь-Шань») бойын мекендеген.

Tүрүгеş қауан> Түрүгеш қаған. Қағандық атағы: Түргеш қаған. Өз аты:?

Tүрүк budun>Түрік бұдүн. «Түрік бүтін//халқы». Бітіктас мәтіндерінде жиі қолданылады. Түрік халқы, барлық түрік елі деген сөз. Түрік бұдүн деп «ірі кесек денелі Түрік («бүтін») халқы» деген мәнде, онысы «ұсақ-ұсақ қытайлық-табғачтарға өздерін қарсы салыстырып қойған» этномәдени атау сөз.

Tүрүк Eлі> түрүк елі. «Түрік Елі». Түрік Елі деген этносаяси атауы тоғыз оғұз, сегіз оғыз, үш оғыз, түргеш, қырқыз, құрықан, отұз татар, қытан, татабы тәрізді көшпелі этностарды біріктірген империяның атын білдірді. Демек, түрүк елі //төрүк елі дегеніміз «төрелік билікті төрү (төре) заңы бар ел» деген сөз. Бұл түрік империясының ресми атауы.

Tүрүк esir budun> түрік есір бұдүн. Түрік есір бүтін (халық) . Бұл ретте «Sір» деп оқылып оны жеке этноним атауы деп қарастыратын зерттеушілер бар.

Ғалым Ю.А.Зуев: “Рунические написание предполагает чтение šig или sir. Имеется его китайская транскрипции ши (<siet<šir) и следовательно, первое чтение предпочтительнее. Есть и его тюркский эквивалент арслан “лев”. Среднеперсидский термин šig религиозный , своим появлением в тюркской среде он обязан принятию манихейского вероисповедания верхушкой среда тюркских племен в VII-VIII вв....При этом цариинское племя Эдиз, известное в источниках под манихейскими названием аштак (кит. ашидэ) и шир , согласно традициями материнского права, считалось собственником земли и народа как семьи. Его династийной (катунской) ветвью были тюрки-ширы представитель которых канцлер (айгучи-“советник”) главнокомандующий Тоньюкук в своей прижизненной надписи связывал их с обладанием землей: türk: širbudun:jeri “земля народа тюрков–широв (Тон.11,60)Главной идеей стелы является мысль о необходимости полезности и вечности соправления ашина (köktürk) и аштак (türkšir) , “каган-катун”»деп «қаған»тарапы«көк түрік», ал «қатұн» тарапы «түрік шир» деп жайындап қарастырады¹⁷.

Есір //бүркіт (тува тілінде : езір- «бүркіт»: «Sіr- тюрков-“сиров” (точнее: тюрков –эсиров “орлов”», А. Аманжолов¹⁸).

Есір //есір – көне моңғол тілінде «eseri//esiri > исер » - аласа тапалша, арқасыз орындық деген мағына білдіреді. Осы орындықта отырған моңғол дәуірінің бекзаттарына қатысты бәдіздер жайында моңғол археологы Д.Баяр кеңінен зерттеу жүргізіп, моңғол хандарының символы барыстың терісін жапқан орындық ерекше қастерлінілген деп көптеген тарихи деректерді келтіреді. Д.Баяр : « моңғол дәуірінің бәдіздеріндегі орындықты көшпелілер «исер» орындығы деп қарастырған орынды және кереге сияқты жиналатын бүктемелі пішінді әрі көшіп қонуға қолайлы орындық...» дейді¹⁹.

Сонымен қатар хакасша изер – аттың ерін, ер тұрманды атайды. Демек изер (изер- «седло», (хазах изері- кавалерийское седло, сойан изері- тувинское седло, тадар изері-хакасское седло т.б. , изер ат- «оседланный кони») , изер ат- «название снаряженной лошади, которую дарят родители молодой во время ее первого проезда на «торгин»²⁰ (Бутанаев, 1999) деген мағынамен қолданылғанына қарағанда «бүктемелі хан тағы, тақ орындығы» деген ортақ семантикасын толық білдіре алады деп қарастыруға да болады.

Аталмыш пікірлері ішінде «езир//бүркіт, есір// тапалша, арқасыз бүктемелі орындық, хан тағы » деген болжамы орынды. Қазірше қайсысы екенін егжей-тегжейлі зерттеудің барысында жан-жақты дәлелденері сөзсіз. Тува тілінде: эзир 1. «орел» 2. «орлиный»²¹, тофа тілінде: esir «орел»²², якут тілінде: эсир «мыллыкчы куш, куш» десе, басқа да түрік тілдерінде атап айтқанда башқұртша: бөркөт, қазақша : бүркіт, қырғызша: бүркүт, өзбекше : бүргүт, татарша: бүркіт, түркіменше: бүргүт, ұйғырша: бүркүт , осман-түркіше: қартал, азербайжанша: ғартал дейді²³, және де « чір - птица, летающая стаями»²⁴. Түрік тілдерінің басым көпшілігінде «бүркіт» деп кеңінен қолданылуы байланысты (туваша, тофаша тілдік деректерден) esir дегенімізді «эзир» (бүркіт) деп тануымызға итермелейді.

Оның үстіне, Күлтегін бөрігінің маңдайындағы құс бейнесі, Білге қаған кешені алтын тәжінің құс бейнесі де «Esir// есір» сөзінің семантикасымен байланысты болуы да мүмкін. Бәлкім, Tүgүk: Esir budun: деп тұрақты қолдануына орай «Түрік Есір (қырандай күшті ер тақты, тұғырлы орындықты) бүтін (халық)» деген ырым-жосындық синкретикалық атауы болуы да ықтимал.

Tүgүk> түрүк. «Түрік» этноним атауы. «Түрік» сөзі көне түрік бітіктастары мен ескерткіштерінде «түрүк, төрүк» жазылған. Бұл сөздің мағынасы сол дәуірлердегі қолданыстық мәні яғни түрү+к, төрү+к құрамды «төре заңы бар ел, төрелік, билікті ел» деген рәміздік-нышандық негізінде қалыптасқан атау болса керек. Қайткен күнде де этносаяси бірлестіктердің басын құрушы тайпа, одақтар бір мәмлеге келіп, осы атауға тоқталғаны анық. Бір сөзбен айтқанда, аталмыш «түрік» атауы этнополитоним яғни этносаяси атау. Зерттеушілер түрік сөзінің шығу тегін «берік, мықты, күшті», «семіз», «туу», « төркін», «дулыға», «төр, төр жақ», «бастапқы» және т.б. мағыналы сөздерден туындаған деп жорамалдайды.

Tuuyuyut > түйүүт. «Түйғындықтар»

Tuuyun elteber > Түйғұн елтебер. «Түйғындардың елшілік өкілі».

Tuuyun > түйғұн. «Түйғын». Оңтүстік Ғоби шөлі мен Тибеттің солтүстігін мекендеген жартылай көшпелі тайпалар.

Toqar > тоқар. «Тоқар»

Toyqan Baға Tarqan > Тойқан Баға тархан. Тойхан баға тархан.?

Üç Qurıqan > түрік-моңғол тектес тайпалар. Қазіргі Байкөл алқабын қоныстаған.

Üç Tuyluу Türük budun > Үч түғлұғ Түрік бүдүн. «Үш тулы Түрік халқы»

Üç Qarluq > Үч қарлұқ. «Үш қарлық»

Üç Birkü > үч Біркү. «Үш Біркү» жердің аты.

Üç İduq > үч ыдұқ. «Үш Ұйық» жердің аты.

Urıqı > ұрұң. «Ұрыңу» ?

Uyur > Ұйғұр. «Ұйғыр». Түрік тектес тайпалар одағының жалпы атауы.

Uyur Elteber > Ұйғұр елтебер. «Ұйғыр одағының елшілік өкілі»

Uyur qaған > Ұйғұр қаған. Қағандық атағы: Bökü Uluу qaған) Бөкү Ұлұқ қаған. . Өз аты:?

Yalma > йалма. «Йалма»?

Yamtar Tudun > Йамтар түдүн. «Йамтар түдын»?

Yaуlaqar > йағлақар . «Яғлақар». Түрік тектес тайпаның атауы. «Сүүжийн» бітіктасында «Uyur jerinte Yaуlaqar qan ata keltim- Ұйғыр жерінен Йағлақар ханата келдім» деп кездеседі.

Yoғra Yarış > йоғра йарыш. «Йоғра йарыш»?

¹ Қазақ ССР Тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. I том. – Алматы, Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1980. – 496 б.

² Қазақ ССР Тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. I том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 544 б.

³ Совет дәуіріндегі ғылыми еңбектерде «турк, тюрк, түрк, түркі, түрк тілдері, түркі тілдері» деген атаулар аталды. Демек көне түрік тілін, Түрік Елін, бүгінгі түрік тілдерін, «Түркістан, Түркімен, Түркия атауынан», осман–түрік (дұрысы – осман түрк+и болар еді) тілінен ажыратып зерттейміз деген оймен біздің «кеңселік-кабинеттік академиктер», көне түрік тілінің, тіпті де, қазақ тілінің фонологиялық заңдылығына қайшы «қазақ-ы, қырғыз-и, орыс-и, славян-и, герман-и» (бұл ретте : түрік++и- түрки, кітаб-и, ғылым+и, тарих-и және т.б. араб-парсы грамматикалық сөзжасам заңдылығына бағынған) деген сияқты орынсыз атаулар қалыптастырған. Ғылыми теорияны оның терминологиялық қауқарынан аңғаруға болады. Мысалы, біздер бүгінге дейін «түркология», «түркітану», «түріктану», «түркі тілдері», «түрік тілдері», «көне түркі тілі», «түркі қағанаты», «түрік қағандығы», «түркілік», «түріктік» деп қатар атап келеміз. Салыстырыңыз қарасаңыз,

«қазақ+ология, қазақ+тану, қазақ-орта» деген секілді қате қолданыстар пайда болғанмен бірдей. Сол сияқты «көне түркі жазбалары, түркі рунологиясы, түркі эпиграфикасы, түркі палеографиясы, түркі руникасы, руникалық жазу, көне түркі руна жазулары, ойма жазулары, майда жазулары, байырғы түркі жазуы, көне руна жазу, орхон-енисей жазулары » т.б. атаулар ғылыми қолданысқа жөн-жосықсыз енгізілген. Сонда бұл термин-атауларды түріктанудың тарихи, археологиялық, этнографиялық және тілдік бітім болмысы, даму барысы тұрғысынан пайымдасақ ол мүлдем басқаша сипатталады. Мәселенің жөн-жосығы, түрік атаулылардың этнотектілігіне, этножағрафиясына, ономастикасына, тіпті рулық, тайпалық, одақтық, ұлыстық, хандық, Елдік (қағандық) этносоғасы бірлестіктерінің хронологиялық межелері мен парықтарына асқан ыждаһаттылықпен қарауды, соның негізінде сараптауды қажет етеді. Тольғырақ қараңыз: Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) // Серия: «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» – II том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Б.10-13.

⁴ Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII вв. –М.-Л., 1946. – С.30-54.

⁵ Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. -Алматы, 1993. – С.192.

⁶ Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. Материалы и исследования по археологии СССР. – М., –Л., 1949. – С.273-348.

⁷ Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская Археология. 1958, № 3, С. 152-161.; Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская археология. 1960, № 3, с. 93-120.; Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности //Советская Археология. 1965, № 3, С. 38-49.

⁸ Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб., 2003. – С.44.

⁹ Kubarev Gleb & Bazylchan Napil Die türkischen Imperien des 6.-10. Jh. n. Chr. Ein Überblick zur Politikgeschichte, zu den ethnokulturellen Besonderheiten, den schriftlichen Quellen sowie archäologischen Denkmälern // Unbekanntes Kasachstan Arceologie im Herzen Asiens. Band II. Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum. Herausgeber: Thomas Stöllner, Zajnolla Samašev. Vom 26. Januar bis zum 30. Juni 2013. – S.847-860.

¹⁰ Базылхан Н. К проблеме реконструкции обрядов древнетюркского периода (источниковедческий и этно-археологический аспекты) // Этнос. Общество. Цивилизация: II Кузеевские чтения. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию Р.Г. Кузеева/ Под ред. А.Б. Юнусовой (Уфа, 17-19 апреля, 2009 г.) – Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, 2009. – С.74-76.

¹¹ Самашев З., Базылхан Н., Баяр Д. Древнетюркские каменные изваяния Евразийских степей // Мәдени мұра. Культурное наследие. № 1 (22) қаңтар-наурыз. 2009. – Астана. – С. 30-39.; Samašev Zajnolla, Bazylchan

Napil, Ongar Achan & Tolegenov Jerlyk *Alttürkische Monumentalkunst // Unbekkants Kasachstan Arceologie im Herzen Asiens*. Band II. Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum .Herausgeber: Thomas Stöllner, Zajnolla Samašev. Vom 26. Januar bis zum 30. Juni 2013 . – S. 861-870.

¹² Самашев З., Базылхан Н. Көне түрік таңбалары // Алаш тарихи-этнологиялық ғылыми журнал. –№ 6(21) – Алматы, 2008. – Б. 93-116; Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Көне түрік таңбалары. Древнетюркские тамги. Ancient Turkic tamga-signs. – Алматы: Abdi company, 2010. – Б.167.

¹³ Bazykhan Napil. Orta Asyadaki eski turuk bitik yazitlarinin tarihi kaynak ve etnoarheolojik arastirmalari // Bengu bitig. Ahmet Bican Ercilasun Armaganai. Ed. Bulent Gul. Turk Kulturunu arastirma Enstitusu. – Ankara, 2013. – S.101-107.

¹⁴ Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. 4-том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. Алматы, 2006. – Б.23-24; 65-66.

¹⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы, 1998. – С.224-225. ; Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. 4-том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. Алматы, 2006. – Б.65-66.

¹⁶ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. – С. 25; 86-87.

¹⁷ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – С.79; 168-169; 215.

¹⁸ Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: “Мектеп”, 2003. – С. 176,180.

¹⁹ Баяр Д. Монголчуудын чулуун хөрөг XIII-XIV зуун. – Улаанбаатар, 2002, – Б.128-133.

²⁰ Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. Абакан, 1999. – С.31-32.

²¹ Тувинско-русский словарь. – М., 1995. – С.578.

²² Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. -Улан-Уде, 1971. – С. 183.

²³ Karşılaştırmalı Turk Lehceleri sozlugu-1. – Ankara,1991. – S. 446-447.

²⁴ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том третий. Часть-1. – СПб., 1905. – С. 2122.

МҰРАҒАТ МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМЫ

Гульмира Баймуратова, Зауреи Тастанова

КАЗАХСТАНСКАЯ ПЕРИОДИКА 1941-1945 ГГ. О ПЕРЕСТРОЙКЕ
НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА НА НУЖДЫ ФРОНТА

Публицистические материалы как основной жанр исторических работ отличается оперативностью в передаче информации, сжатостью в изложении вопросов. Уже в первые часы объявления о вражеском вторжении немецко-фашистских захватчиков страницы республиканских газет «Казахстанская правда», «Ленинское знамя» и др. были заполнены материалами, отражавшими мероприятия правительства по превращению всей страны в единый военный лагерь.

Краткий обзор, предпринятый в данной статье, в основном посвящен анализу периодических изданий, освещавших перестройку народного хозяйства республики на военные рельсы.

Необходимо подчеркнуть, что создание слаженного военного хозяйства стало результатом функционирования централизованной командно-административной системы управления всей экономикой советского государства. Именно данная система позволила в условиях войны осуществить грандиозную, по сути, перестройку всего народного хозяйства на нужды фронта. Почти весь комплекс мероприятий по реализации «военной экономики» так или иначе нашел свое отражение в военной периодике тех лет.

Особо следует выделить из всего круга исторических источников исследуемого времени – газетные и журнальные публикации. Учитывая специфику этого вида литературы – информативность, сжатость в изложении того или иного вопроса, вместе с тем именно статьи отражают дух того времени, определенный эмоциональный накал, оперативность, что безусловно, сыграло свою роль в организационном единении всего народа.

Как подчеркивалось в передовой статье газеты «Правда» от 24 июня 1941г. «Дадим сокрушительный отпор фашистским варварам!»: «... для того, чтобы победа над подлым и гнусным фашистским отребьем была достигнута с меньшими трудностями, с меньшей затратой крови, мы должны быть максимально организованы и дисциплинированы. С момента объявления войны нет больше мирных профессий. Вся страна отныне работает на оборону, на защиту Родины. Победа решается не только на фронте, но и в тылу». В казахстанской прессе, несмотря на временное сокращение

отдельных издательств, их тиража и объема¹, также представлена почти вся палитра военного времени: от военных до тыловых подвигов казахстанцев, их вклада в общую победу над врагом. На страницах газет «Казахстанская правда», «Коммунист», «Социалистическая Караганда», «Ленинское знамя», «Прикаспийская коммуна» и войны были опубликованы многочисленные резолюции др. уже в первые дни войны были опубликованы многочисленные резолюции митингов, собраний трудовых коллективов в поддержку советского правительства, с призывом ко всем трудящимся «...удесятерить усилия, чтобы обеспечить Красную Армию, Военно-морской флот и авиацию всем необходимым для разгрома врага»².

Как заявили нефтяники самого старейшего промысла нефтяной элиты, они готовы «...дать столько высококачественной нефти, сколько будет нужно ее, нашим доблестным танкистам, грозному морскому флоту для победы над врагом»³.

О своей решимости внести вклад в разгром немецко-фашистских захватчиков также выступили рабочие заводов, фабрик, карагандинских шахт, труженики сел и аулов. В связи с этим необходимо подчеркнуть, что публикация такого рода материалов сыграла важную роль в подъеме патриотических сил республики, свидетельствовала об истинных масштабах развернувшейся народной борьбы далеко в тылу. В этих условиях советское руководство уделяет особое внимание организационной перестройке управления государством.

В условиях военного времени, прежде всего, было уделено внимание перестройке организации управления государством. Благодаря сложившейся в 20-30-х гг. XXв. централизованной системе политического, хозяйственного и военного руководства удалось в кратчайшее время перевести всю экономику страны на нужды фронта. Высшим и чрезвычайным органом сосредоточения всей полноты власти в годы войны стал Государственный комитет Обороны. В его руках «сосредотачивается вся полнота власти в государстве. Все граждане и все партийные, советские, комсомольские и военные органы обязаны беспрекословно выполнять решения и распоряжения Государственного комитета Обороны»⁴ - так отмечалось в принятом 30 июня 1941 г. постановлении.

В процессе перестройки государственного аппарата происходило резкое сокращение штатов наркоматов, различных учреждений и всей управленческой системы. В Казахстане согласно постановления Бюро ЦК КП(б) Казахстана от 10 июля 1941г. расходы по наркоматам, учреждениям и хозорганам во второй половине 1941г. сокращались на 30560,2 тыс. рублей. При этом обращалось внимание на необходимость распределения освободившихся работников, по укреплению низовых органов наркоматов или на работу на промышленных предприятиях и стройки⁵.

Важное значение в организации руководства и управления военным хозяйством имели также различные комиссии, комитеты, бюро, советы, которые в зависимости от обстоятельств действовали в составе ГКО

временно или постоянно. Безусловно важную роль сыграли такие советы и комитеты как Совет по эвакуации, Комитет по разгрузке транспортных грузов, Комитет по эвакуации продовольственных запасов, текстильного оборудования, мануфактуры, сырья (1941г.), комиссия по эвакуации (1942г.) и другие органы, которые впоследствии были расформированы, как выполнившие свои задачи⁶. Именно совет эвакуации согласно военно-хозяйственного плана на IV квартал 1941 – 1942 по районам Поволжья, Урала, Западной Сибири, Казахстана и Средней Азии определял сроки и порядок эвакуации предприятий Нарком боеприпасов, Нарком вооружения, Нарком авиапрома и др. В документе характеризовались объемы и виды промышленной продукции необходимых для качественного и своевременного обеспечения фронта. Так, планом было предусмотрено добыча нефти в районах «Второго Баку», Казахстана и Средней Азии в размере 340 тыс. кубометров, в том числе разведочному бурению 135 тысяч кубометров. На Наркомат нефтяной промышленности была возложена задача форсирования строительства ряда нефтеперерабатывающих заводов и установок в регионах Поволжья, Западного Казахстана⁷. Именно вопросам добычи топлива уделялось огромное внимание, т.к. это была одна из самых сложных проблем военной экономики.

Рост военного производства соответственно требовал увеличения добычи каменного угля, нефти. С этой целью в Казахстан, Среднюю Азию было предусмотрено увеличение капиталовложений, переброска технических средств и оборудования. Как свидетельствуют документы того времени, уже к июлю 1948 года советская экономика была перестроена на военный лад, несмотря на неимоверные трудности, и сложные условия военного времени. Как отмечал в своем выступлении секретарь ЦК КП(б) Казахстана Н.Скворцов именно «Казахская республика выдвинулась на одно из первых мест в стране по снабжению фронта и тыла хлебом, мясом, молоком, кожей, шерстью, цветными металлами, углем, высокосортной нефтью, смазочными маслами»⁸. Далее он указывает на цифры и факты, свидетельствующие о том, что Казахстан превращается в могучий арсенал Отечественной войны. Так, в 1942 году вошли в строй «... две мощных электростанции районного значения в Карагандинской, Актюбинской областях, 7 рудников и обогатительных фабрик, системы промышленности цветных металлов, 12 шахт и 2 крупных угольных разреза, 2 нефтепромысла – «Жолдыбай» и «Нармунданақ», важная железнодорожная магистраль, свыше 30 предприятий легкой, пищевой, рыбной и мясной промышленности»⁹.

Здесь же отмечалась и роль такого мощного патриотического движения, как сбор средств из личных сбережений колхозников и колхозниц на строительство танковой колонны «Колхозник Казахстана», также было решено построить на личные средства трудящихся республики авиасоединение «Советский Казахстан». «Для этого буквально за несколько дней собраны 100573 пуда риса, 32185 пудов других сельскохозяйственных продуктов». Таким образом, уже к 3 февраля 1942 г. казахстанцы внесли в

фонд разгрома врага 401 миллион 723 тысячи рублей, более полутора миллионов пудов хлеба, 200 тысяч пудов других сельскохозяйственных продуктов»¹⁰. Одновременно, в течение 1942 года для бойцов Красной Армии было собрано 1 миллион 758 тысяч штук теплых вещей, полушубков, валенок, 789 вагонов с продовольствием и вещами личного обихода. Вместе с тем в республиканской печати публиковались и критические выступления первых руководителей по вопросам развития производства в годы войны. Так, 14 августа 1942г. в докладе «Республиканской и местной промышленности – военный стиль работы» Н.А.Скворцова были подвергнуты критике организационные и кадровые работы отдельных ведомств и управлений, выпускающих продукцию местного значения. Прикрываясь «объективными» причинами военного времени отдельные производители сократили или вообще прекратили производство продукции и товаров широкого потребления. Например, швейная промышленность республики «прекратила выпуск брюк, детских костюмов и обуви, легких и швейных изделий. Сократилось производство таких товаров ширпотреба как валенок, веревки хозяйственной, чулок, носков, белья трикотажного, верхнего трикотажа»¹¹.

Необходимость развития производства товаров широкого потребления обусловлена тем фактором, подчеркивается в документе, что невыполнение планов по этому виду производства ведет к ослаблению тыла, срыву помощи фронту. Тем самым, еще раз была подчеркнута тесная взаимосвязь деятельности тыловой работы и обеспечения всем необходимым фронта. Следует подчеркнуть, что в условиях сложного военного времени оперативность и слаженность в информационном обеспечении населения, имели решающее значение в достижении главной цели – разгрома врага. Поэтому не случайно на страницах печати сразу публиковались поздравительные письма Верховного главнокомандующего И.В.Сталина руководству, народу Казахстана, собравшему на строительство танковой колонны 270685,0 рублей, и внесших дополнительно 100573,0 рублей на строительство авиасоединения «Советский Казахстан»¹². Одной из форм поощрения стали публикации фамилий тех, кто перечислял в фонд обороны свои сбережения.

Таким образом, краткий обзор периодической литературы первых дней войны свидетельствует о том, что, несмотря на отсутствие специальных обобщающих работ по проблеме превращения Казахстана в мощный военно-экономический тыл страны, данные источники в целом дают общее представление по отдельным ее аспектам.

¹ Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Алма-Ата, 1971. – С.231.

² Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Сб. документов и материалов, т.1. – Алма-Ата, 1964. – С.27.

³ Қазақстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Сб. документов и материалов, т.1 – Алма-Ата, 1964. – С.27-28.

⁴ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы 1917-1968гг. – М., 1969. – С. 302.

⁵ Қазақстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Сб. документов и материалов, т.1, Алма-Ата, 1964. – С.48-49.

⁶ Беликов А.М. Государственный Комитет Обороны и проблемы создания слаженной военной экономики // Советский тыл в Великой Отечественной войне. Кн. 1, Общие проблемы. – М., Мысль, 1974. – С.75-76.

⁷ Қазақстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Сб. документов и материалов, т.1. – Алма-Ата, 1964. – С.62-63.

⁸ Правда.8 февраля 1942г.

⁹ Правда.8 февраля 1942г.

¹⁰ Правда.8 февраля 1942г.

¹¹ Қазақстанская правда. 14 августа 1942г.

¹² Қазақстанская правда. 25 января 1943г.

Жазгүл Жұмабай

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ГАЗЕТ, ЖУРНАЛДАРЫНДА ЖАРИЯЛАНҒАН КӨНЕ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ ТУРАЛЫ МАҚАЛАЛАР ЖАЙЫНДА ҚЫСҚАША ШОЛУ (1991-2014 ЖЫЛДАРЫ)

«Түркі әлемі әлі толық зерттелмеген терең тұңғыық. Сондықтан түркітілдес халықтардың тарихын, мәдениетін зерттейтін, оқу-ағарту жүйесін үйлестіретін арнайы орталық құру керек. Біздің ұлы бабаларымыз Алтайдан, Ақ теңізге дейінгі Ұлы далада өз билігін жүргізді. Бізге өшпес қаһармандық эпос және мол рухани қазына қалдырды. Тұңғыш рет әлемге өнеге болған ортақ шаңырақ — киіз үйді, темірді, шалбарды, жебені, етікті және үзеңгіні ойлап тапты. Осындай батырлық эпосты дүниеге танытудың кезі келді деп ойлаймын. Ол үшін жалпыға ортақ Түркі академиясын құру қажет» деп Қазақстан Республикасының Президенті, Н.Ә. Назарбаев айтқанындай 1991 жылдан бері біздің ежелгі мәдениетімізге қатысты көптеген іс шаралар жасалынып келеді. Әлі де жалғаса беретіні сөзсіз. Көне Түркі мәдениетіне қатысты тәуелсіздік алған бастапқы жылдары көп айтылмаса да, соңғы жылдар көптеген ғылыми экспедициялар ұйымдастырылып, ғылыми тарихи еңбектер көптеп жазыла бастады.

Еуразиялық кеңістікте V-XIII ғасырларда билік жүргізген түрік номадтардың айрықша өркениеті бар. Оның арғы түп тамыры Сақ (б.з.д. III-

IV ғасыр), Кангю, Усунь (б.з.д. I ғасыр - б.з. I-IV ғасыр) мемлекеттері мен Хуннұ (б.з.д. 209- б.д. 155 жж.) империясымен тікелей байланысты сабақтасқан. Әсіресе, бұл өркениеттің болмысы Түрік Елі империясы (VI-IX ғғ.) дәуірінде өте қарқынды дамыды, ұлан байтақ территорияға жайылды, бүгіндер оның сан мыңдаған ескерткіштері сақталынып қалды.

Көне түрік мәдениеті ескерткіштері қатарына түрік номадтардың рухани, материалдық ескерткіштері толығымен жатады. Олардың ішінде, көне түріктер қолданған жазба ескерткіштерді айрықша атау абзал. Қазақстан Республикасының ортағасырлық тарихында түрік дәуірі ерекше орын алады. Бұл дәуірді шартты түрде көне түрік (VI-IX ғасырлар) және орта түрік дәуірі (X-XIV ғасырлар) деп қарастыруға болады. Көне түрік мәдениетінің ескерткіштері қатарына Қазақстан және Орталық Азия аумағындағы көне түрік дәуірінің VI-IX ғасырлардағы жазба, археологиялық, этнографиялық және басқа да деректері жатады.

Қазақстан тарихында көне түрік өркениетінің алатын орны ерекше. Бүгінгі түркі тілдес халықтардың, әсіресе, қазақтардың арғы тарихы, көшпелі бітім-болмыстарының түп тамыры аталмыш өркениет иелері болады. Байырғы түріктер далалық және қалалық айрықша мәдениетті қалыптастырды.

Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдары отан тарихындағы, тіпті түркологиядағы көптеген өзекті мәселелер жаңаша тұрғыдан қарала бастады, тарихи ой-пікірлер мен тың тұжырымдар жазыла бастады. Осы жайыттарға байланысты Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарында (БАҚ), әсіресе қазақ басылымдарында кеңінен насихатталынды, алуан түрлі мазмұнды мақалалар, й-пікірлер, ұлттық тарихымыздың тереңнен басталатын бастаулары жайында бірсыпыра еңбектер, сұхбаттар, зерттеу мақалалар жарияланыпты.

Көне түркі ата-бабаларымызға арналған осынау келелі мәселелерді қазақ басылымдарынан «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі», «Алаш-орда», «Жас Түркістан», «Казахстанская правда», «Алматы ақшамы», «Жас Алаш», «Жетісу», «Айқын» және т.б. газеттер, «Қазақ тарихы», «Жұлдыз», «Простор», «Рух-мирас», «Парасат», «Күмбез», «Отау», «Аян», «Туған өлке», «Мәдениет мұра» және т.б. журналдар мүмкіндігінше жариялаған, жариялап та келеді.

1991-2014 жылдары аралығында көне түрік мәдениетіне қатысты ең көп мақалалар 2001 жылы жарияланған болып табылады. Бұл тарихи ерекше оқиғаға байланысты. Онда Астанадағы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде 2001 жылы 18 мамырда Күлтегін ескерткішінің ғылыми көшірмесі орнатылып, Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған «Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер» тақырыбы бойынша халықаралық ғылыми-теориялық конференция өтті. Бұл қазақ халқының бай да текті тарихының асқақтаған биік кезеңдерінің тарихи ескерткішін ел ордамыздың төріне қондырған елеулі тарихи оқиға болатын.

Осыған байланысты Астанада Күлтегін ескерткішінің ғылыми көшірмесін ашу рәсіміне қатысты «Егемен Қазақстан», «Ана тілі» және басқа газеттерде 56 мақала жарияланды, батыр бабаларымыздың әлемдік өркениетте ерекше орны бар екендігін, Еуразия құрлығында жүзлеген ескерткіштерін орнатқан бабаларымыздың төлтума жазуы бар мәдениетті халық болғандығын дүйім халыққа кеңінен насихаттаған айтулы жыл болды.

Осы атаулы оқиғада, Күлтегін ескерткішінің тұсау кесеріндегі Қазақстан Республикасының Президенті, елбасымыз Н. Ә. Назарбаев «Түрік өркениетінің текті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдесінен терең таразылаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барына, яғни кемел келешектің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да мәні де ерекше»деп айрықша атап өткен болатын.

Жалпы, газет, журналдарда жарияланған мақалалардың тақырыптары негізінен Күлтегін, Білге қаған, Тонықұқ ескерткіштері мен көне түрік саяси тарихы, тілі, әдебиеті мен археологиялық ескерткіштері туралы материалдар болып табылады. Сонымен қатар, көне түркі жазуын үйретуге де кейбір газеттер ат салысқан («Ана тілі», Жас Алаш).

Сонымен қатар, Елбасы Н.Назарбаевтың қолдауымен 2004-2006 жж. және 2006-2009 жж. жүзеге асырылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында көне түркі мәдениетіне қатысты бірсыпыра мақалалар қазақ газет, журналдарында жарияланған.

Сондай-ақ, интернет желісінде бірнеше порталда жұмыстарын бастайған. Атап айтсақ, Мәдени мұра веб-порталы (www.madenimura.kz), Қазақстан тарихы порталы (www.e-history.kz), Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Тіл порталы «Историко-культурный фонд» (www.til.gov.kz), көне түрік бітік ескерткіштеріне арналған (www.bitik.org) , Түркі академиясының порталы (ITA - International Turkic Academy) (www.turkacadem.kz, www.facebook.com/ita.com.kz), Адырна ұлттық этнографиялық порталы (www.adyrna.kz), Абай порталы (www.abai.kz) және ғаламтор порталдарын атауға болады. Бұл порталдарда көне түркі мәдениетіне байланысты біршама жаңа мақалалар жарияланған. Басқа да интернет порталдарында көне түркі мәдениетіне байланысты азды-көпті мақалалар жарияланып келеді.

Қазақстандық газет, журналдарында 1991-2014 жылдары жарияланған көне түрік өркениеті туралы мақалалардың басым көпшілігі көне түркі жазуы, олардың мәтіндері, жібек жолы бойындағы қазақстандық көне қалалар, археологиялық табылымдар және басқа да тақырыптарды қозғаған.

Сөйтіп, көне түркі мәдениетіне қатысты қазақ газет, журналдарында 1991-2014 жылдары ұзын саны 200 –ге жуық мақалалар жарық көрген екен. Олардың әр жылдық орташа есебі 5-6 мақала міндетті түрде көне түркілердің мәдениетіне қатысты болып келеді. Ғаламторда 6-дан астам ресми

порталдарда көне түркілерге байланысты мақалалар үнемі жарияланып келеді.

Бұдан былай көне түркі ата-бабаларымыздың өркениеті жайында әлі де болса мақалалар жарияланып насихатталсынса келер ұрпаққа берер отаншылдық әрі өз тарихын жіті білуіне сөзсіз себепітігін тигізеріне сенеміз.

1991 -1993 жылы.

1. Аманжолов К. Түркі халқының түп тамыры (тарихи-этнографиялық шолу) // Қазақ тарихы. 1993.№1

2. Аманжолова С.А. Көне жазуларымызға көз тіксек ... // Қазақ тарихы. - 1993.-№ 1.-18-23 б.

3. Аманжолов С. Қазақ жерінде болған елдер, халықтар // Қазақ тарихы. 1993.№1

4. Түрк жұрттарының салтанатты дәуірінен төл айғақ // Ана тілі. -№49 (194). 1993.-желтоқсанның 9-ы.

1994 жылы.

1. Бекжанүбірі О. Ашықтас бітігінің құпиясы // Ана тілі. 1994. бқаңтар.

1995 жылы.

2.. Байпақов К. Қазақ тарихының ежелгі және ортағасырлық тарихының кейбір мәселелері // Қазақ тарихы.1995.№1

3. Жолдасбайұлы С. Түркі дәуіріндегі мемлекеттердің мәдениеті // Қазақ тарихы. 1995.№2

4. Ұлықпанов А. Көне түркі ескерткіштеріндегі саяси идеялар // ҚазМУ Хабаршысы. Философия сериясы.-1995. -№2.-11-17 б.

5. 1996 -1997 жылы.

6. Сейдімбек А. Тас жазулар несімен қымбат (Моңғолия жерінде кездесетін ежелгі түркі жазба ескерткішінің көшірмесін Қазақстанға әкелу мәселесі шешілді) // Қазақ әдебиеті.-1997. 29 шілде

7. Шәлекенов У. Түркістан –Тұранның көне астанасы // Қазақ тарихы. 1997.№3

8. Әбіласан Ә. Түрік қағандарының лақап аттары (көк тонды, қырк аз және түргеш туралы) // Ана тілі. 1997. -23 қаңтар

9. Сарай Ә. Көне жазбалар көзімен // Саясат. -1997.-№6.-85-98 б.

1998 жылы.

10. Назарбаев Н.Ә. Қазақтың бүкіл тарихы –бірігу тарихы, тұтастану тарихы // Қазақ тарихы. 1998.№3.

11. Козыбаев М. Актуальные проблемы изучения отечественной истории // Столичные обозрение .10 мая 1998.

12. Йисл Л. Күлтегін ескерткішінің әуелгі қалпы (ауд. Қ.Қабиұлы) // Жұлдыз. 1998.-№10.-184-194б.

13. Досымбаева А. Древнее святилище тюрков Мерке // Күмбез-KUMBEZ.- 1998.-№1.-С.15

14. Базылхан Н. Төл жазудың құпиясы // «Парасат» журналы, 1998. - №4, -12-13б.

15. Базылхан Н. Орхон-түрік бітік жазулары // «Парасат» журналы, 1998.-№9. -41-43б.
16. Зия Гөкалып Түрікшілдіктің негізі // Жас Түркістан.1998.№2,-51б. 1999 жылы.
17. Сейдімбек А. Елдіктің ерен айғақтары //Отау.-1999.-№1.-28-31б. 2001 жылы
18. Бердібай Р. Орхон ескерткіштері және этикалық дәстүр // Егемен Қазақстан. 2001.-16 мамыр
19. Дәдебаев Ж. Білге Тоныкөк // Егемен Қазақстан. 2001.-15 мамыр
20. Дәдебаев Ж. Істемі қаған // Алматы ақшамы . 2001.-19 мамыр
21. Дәулетхан Ә. Түркеш қағанаты хақында (Күлтегін, Білге қаған тас жазуларын қытай жазба деректері бойынша зерделеу) // Егемен Қазақстан. 2001.-24 сәуір
22. Жұртбай Т. Тәуелсіз ел –мәңгілік ел // Егемен Қазақстан. 2001.-18 мамыр
23. Базылханұлы Н. Орхон жазуы туралы жаңаша тұжырым // Жас алаш. 2001.- 6 наурыз.
24. Қапалбекұлы Н. Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштері // Алматы ақшамы. 2001.-22 мамыр
25. Қуанышбекқызы Ж., Мәмет С. Күлтегінмен келген кие түркі жұртының рухын бір сілкіндіріп тастады // Егемен Қазақстан. 2001.-19 мамыр
26. Мәмет С. Күллі түркі тәу етер // Егемен Қазақстан. 2001.-22 мамыр
27. Молдағайев Т. Келді елге Күлтегін киесі // Егемен Қазақстан. 2001.-18 мамыр
28. Назарбаев Н. Қазақстан Республикасының Президентінің Л.Гумилев атындағы Еуразия мемлекеттік университетінде Күлтегін ескерткішін ашу рәсімінде сөйлеген сөзі // Қазақстан: ХХІ ғасыр: «Үкімет жаршысы» («Правительственный вестник») ақпарат бюллетеніне қосымша. - 2001.-№3.-5-7б.
29. Салғараұлы Қ. Жазба әдебиетіміз Күлтегін мен Тоныкөктен басталады («Ежелгі түркі өркениеті – жазба ескерткіштер халықаралық ғылыми-теориялық мәслизатына қарсы») // Ана тілі. 2011. 12 сәуір.
30. Салғараұлы Қ. Күлтегін мен Білге қаған // Егемен Қазақстан. 2001.- 18 мамыр
31. Салғараұлы Қ. Түрік халықтарының шығу тегі, түрік атауы жөнінде бірер сөз // Таң-шлпан. 2011.-№1.-99-123б.
32. Салғараұлы Қ. Байырғы түрк мұраларының өткені, бүгіні, ертеңі // Аудитория.- 2001.-№4. 4 сәуір.
33. Сланұлы А. Бөрілі байрақ астында: (Байырғы түріктердің қару-жарағы). –Аудитория- 2001. -№4. 4 сәуір.
34. Тасмағамбетов И. Елдік пен ерліктің ерекше ескерткіші // Қазақстан: ХХІ ғасыр: «Үкімет жаршысы» («Правительственный вестник») ақпарат бюллетеніне қосымша. -2001.-№3.-8-18 б.

35. Байпаков К., Савельева Т. Город Каялык – столица тюркского государства карлукв // Казахстанская правда.-2001.- 16 мая
36. Бектурганов Н. Древнетюркская цивилизация- истоки культуры // Казахстанская правда.-2001.- 18 мая
37. Древнетюркская цивилизация : памятники письменности : (Беседа с зам.преьера-министра РК И.Н. Тасмагамбетовым) // Аян.-2001.№1.-2-4 .
38. Хейердал Тур түркі мәдениеті ықпалының өте күшті болғанына сенемін // Егемен Қазақстан. 2001.-18 мамыр
39. Сулейменов О. Ассирийский период // Казахстанская правда.-2001.- 18 мая
40. Сулейменов О. Послания Кюльтегина и Билге –кагана (трактат) // Простор.-2001.-№7.-С.110-116.
41. Айтұлы Н. Күлтегіннің көктасы: Өлең // Егемен Қазақстан.-2001.-20 сәуір.
42. Есенқұлұлы А. Ежелгі түркі жазба ескерткіштері // Жетісу.-2001.-17 мамыр.
43. Күлтегін,Тоныкөк жазбаларының аудармалары (Ауд. Ф.Айдаров, М.Жолдасбеков, Қ.Өміралиев, Қ.Мырза-Әли) // Ана тілі.-2001.-19 сәуір
44. Саурықов Е.Б. Көне түркі жазба ескерткіштері –ұрпақ қазынасы // Егемен Қазақстан. -2001.-27 сәуір.
45. Сейдімбек А. Әріп әлемі // Аудитория. -2001.-№4. 4 сәуір
46. Тасмагамбетов И. Күлтегін тасы түбіндегі ой: (саусақтар сыры) // Алматы ақшамы.-2001.-29 мамыр.
47. Абен Е., Садықов Н. Восхождение к рунам. Судьбы древнетюркской письменности // Евразийское сообщество.-2001.-№1.-С.116.
48. Абжанов Х. Завещание Культегина: (О предстоящей междунар.науч.практ. конф. «Древнетюркская цивилизация-памятники письменности» в Евраз. Гос. Уни-те) // Казахстанская правда.-2001.-14 апреля.
49. Васильев Д. Электронный каталог памятников тюркской рунической письменности // Қазақстан: ХХІ ғасыр: «Үкімет жаршысы» («Правительственный вестник») ақпарат бюллетеніне қосымша. -2001.-№3.- С.42-43
50. Кононов А.Н. Из истории рунологии // Аудитория. -2001.-№4. 4 сәуір
51. Сартқожаұлы Қ. Елдік құрып төр (өкімет) орнаттым // Егемен Қазақстан. 2011.-№ 231.-16 қазан.
52. Базылхан Н. Күлтегін // «Жас Алаш» газеті, 2 маусым, 2001 ж. №66. Ұлттық рухани қосымша.- №4. 3 б.
53. Аманжолов А. Білге қаған ескерткіші // Зерде. 2001. -№12. -14-15. 2002 жылы
54. Базылхан Н. Білге қаған ескерткішінен алтын әшекей табылды // Түрк әлемі. (халықаралық газет) №3 наурыз, 2002.-10-б. 2003 жылы

55. Сартқожаұлы Қ. Балбал тастың тарихы// Алтын бесік.-2003.-№3. - 32-34 б.
56. Сартқожаұлы Қ. Тасқа түскен тарихтың тарқатылмаған түйіткілі көп // Қазақ әдебиеті.-14.11. 2003.-№45 (2831). -4-5 б.
57. Жұмағанбетов Т. Көне түркілердің мемлекеттік құқығы // Заң, - 2003.-№5.-45-48 б.
2004 жылы
58. Базылхан Н. Кюльтегин // «Шахар» журнал. - Алматы, 2004 , № 3 (3), -33-37 с.
59. Сартқожаұлы Қ. Күлтегін мәтіні // Жұлдыз.-2004.-№1. 130-140 б.
60. Сартқожаұлы Қ. Кбілге қаған ескерткіші // Жұлдыз.-2004.-№2. 144-153 б.
61. Сартқожаұлы Қ. Тұй-ұқұқ ескерткіші // Жұлдыз.-2004.-№3. 140-150 б.
62. Сартқожаұлы Қ. Ебінді елім тани жүр // Парасат.-2004.-№1. 108-121 б.
63. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы // Қазақ тарихы.- 2004.-№2. -35-42 б.
64. Шер Г. Орхонские лозунги каганов // Труд-Казахстан. №4 (14). 16 декабря, 2004г.
2005 жылы
65. Сартқожаұлы Қ. Түркология және жауапкершілік // Туған тіл.- 2005.-№2. -22-29 б.
66. Сартқожаұлы Қ. Түркология және жауапкершілік // Туған тіл.- 2005.-№4. -17-22 б.
67. Сартқожаұлы Қ. Влияние древнетюркской тенгрианской религии на современные мирские религии // Рух-мирас.-2005.-№4. –С.41-48.
68. Сартқожаұлы Қ. Бастау –мұрат, қоштау- парыз // Ақиқат.-2005.-№8. -33-38 б.
2006 жылы
69. Торланбаева К. Манихейство в средневековом Таразе // Туған өлке. №1 (6).-2006.-41-47.
70. Молдахметұлы Ж. Көне ескерткіштер тарих қазынасы //Айқын. - 2006. -№184(636). 4 қазан.
2007 жылы
71. Сартқожаұлы Қ. Түркі қағанатының мемлекеттік тілі // Тіл таным.- 2007.-№1. -72-78 б.
72. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік бітіг (рун) жазуының дыбыс үндесімі // Тіл таным.-2007.-№3. -62-69 б.
73. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік тілінің үндесім дыбыстары // Тіл таным.-2007.-№3. -76-80 б.
2008 жылы
74. Көне түрік мәдени мұралар (Археолог З. Самашевпен сұхбат) // Алаш-Орда.-2008.-№6 (6). 13№11. -1, 4-5 б.

75. Базылхан Н. Көне түріктерге қатысты жаңа олжалар // «Алаш орда». № 2-3 (2-3) 23 - 30 қазан, 2008. -2-б.

2009 жылы

76. Базылхан Н. Түрік бітік – біздің табиғи болмысымыз, етене жақын жазуымыз // «Алаш айнасы» №99(99) 19 маусым .Жұма, 2009 жыл.- 6-б.

2010 жылы

77. Нағашыбай Қ. Түркі өркениетінің тамыры тереңде // Қазақстан ЗАМАН. Мау 24, 2011, <http://turkiya.kz/?p=451>

2011-2012 жылы

78. Қасейінов Д. Астана түрік халықтарының медени астанасы // February 25, 2012 , <http://turkiya.kz/?p=628>

79. Базылхан Н. Древнетюркские корни казахской государственности //Казахстанская правда. Пятница, 4 мая, 2012. –С.15.

80. Торланбаева К. Аргу-Талас – старана света // Казахстанская правда. 2012. 11 мая. –С.15.

81. Рүстем Әбдірашев «Тәңір жарылқасын» атты жаңа фильм түсірді // www.inform.kz/kaz/article/2434397

2013жылы

82. Базылхан Н. Путешествие в Тюркский Эль //Казахстанская правда. Пятница, 15 март, 2013. – С.13.

2014 жылы

83. Салғараұлы Қ. Ашына (Ашина) атауы туралы// Ана тілі. 15-Мамыр, 2014,

84. Сейілова А.Асыл мұра немесе «Түркі жазуы күнін» ұлықтаудың ұлағаты // «Егемен Қазақстан», 21.05.201

85. Ерказы С.Түркі академиясы халықаралық мәртебеге ие болды //Қазақстан –Заман. 04.09.2014, www.kazakhstanzaman.kz/?p=6217

www.madenimura.kz/

1. Сейдімбек А. Ұлы қағанат туралы // Сәрсенбі, 05 қараша 2008. www.madenimura.kz/kk/materials/publications

2. Ақсақалов Қ. Ұлттың рухани бейнесі – мәдениетте // Егемен Қазақстан Бейсенбі, 24 қыркүйек, 2009. // www.madenimura.kz/kk/materials/publications

3. Алтынбеков К. Монғолиядағы Түй-ұқық (Тонұқық) ескерткіш тасы мен Теркин ескерткіш тасы//Сейсенбі, 04 қараша 2008// <http://www.madenimura.kz/kk/government-program-madenimura/recreation/stela/>

4. Токсанбай Қ.Көне түркілердің аңыздары” оқырмандарға жол тартты // Сенбі, 08 қараша 2008. www.madenimura.kz/kk/materials/publications

5. Айнаш Е.Қазақстан тарихы мен мәдениетінің үлкен атласы” жарық көрді// Сейсенбі, 04 қараша 2008, www.madenimura.kz/kk/materials/publications

Қазақстан тарихы порталы ([www. e-history.kz](http://www.e-history.kz))

1. Базарбек Т. Құмай Түріктік археологиялық-этнографиялық кешені музейге сұранып-ақ тұр // 02 Қазан 2014, <http://e-history.kz/kz/publications/view/755>

2. Алтайдан асыл қазына табылды. Түркі академиясының баспасөз қызметі // 07 Тамыз 2014, <http://e-history.kz/kz/publications/view/700>

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Тіл порталы, «Историко-культурный фонд» (www.til.gov.kz)

Көне түрік бітік ескерткіштеріне арналған (www.bitik.org)

Халықаралық Түркі академиясының порталы (ITA - International Turkic Academy)www.turkacadem.kz/ www.facebook.com/ita.com.kz

1. Түркі мәдениеті және мұрасы қорының жарғысына қол қою туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы № 1081 Қаулысы // 23 тамыз 2012 ж. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200001081>

2. Н.Назарбаев Түркі Академиясын құру туралы ҚР заңына қол қойды // 15 қазан, 2014. bnews.kz/kk/news/post/233939/

3. Өскемен қаласы әкімдігінің «Орталықтандырылған кітапханалар жүйесі» КММ. // www.kitaphana.kz/

4. Көне Түркі дәуіріндегі Қазақстан (Көне Түркі, Түргеш және Қарлұқ қағандықтары

кезіндегі мәдениет)

5. ru/downloads/referatu-na-kazakskom/239-tarikh/2799-kne-trk-durndeg-azastan.html

Адырна порталы. ([www. adyrna.kz](http://www.adyrna.kz))

ТАРИХ

Каримова Наталья

Доктор исторических наук

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ И ДРЕВНЯЯ КОРЕЯ: К ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Современная Республика Корея является одним из ведущих торгово-экономических и политических партнеров Узбекистана в Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР). Республика Корея одной из первых признала независимость Узбекистана. Это событие произошло двадцать лет назад - 30 декабря 1991 года, а 29 января 1992 года были установлены дипломатические отношения. Но история взаимоотношений Кореи и народами Центральной Азии уходит далеко вглубь веков.

История взаимоотношений Кореи с народами Центральной Азии насчитывает много веков. Об этом говорят китайские династийные хроники, археологические материалы и другие памятники древности и средневековья¹. Данные археологических раскопок, производившихся на различных участках Шелкового пути, существенно дополняют сведения письменных источников о народах, проживавших по пути следования караванов. Среди них особенно ценными являются сведения о ранее неизвестных или малоизвестных и малоизученных фактах взаимоотношений народов Центральной Азии с другими странами.

Великий шелковый путь в течение тысячелетий способствовал не только продвижению товаров, но и сближению культур, обычаев и традиций разных народов. Необходимость создания трансконтинентальной дороги была обусловлена историческими предпосылками, диктовалась сложившимися обстоятельствами и была подготовлена всем ходом развития политических, экономических, этнических и культурных достижений народов Евразии.

Особенно испещренной караванными путями была Центральная Азия. На протяжении тысячелетий здесь происходили важнейшие этнические процессы, осуществлялись масштабные торговые операции, заключались дипломатические договоры и военные союзы. Общеизвестным фактом является посещение древних корейцев Согла, о чем говорят уникальные настенные росписи Афрасиаба, обнаруженные в 1965 году, с любопытными

фресками, изображающими двух посланцев с характерными для древних корейцев перьями на головном уборе.

Народам центральноазиатского региона принадлежит выдающаяся роль в распространении мировых религий, многих культурных и технических достижений.

Согдийцы сыграли ведущую роль в распространении манихейства. На территориях между оседлым и кочевыми районами они содействовали образованию тюрко-согдийских городских центров, что способствовало укреплению торговых связей и маршрутов на Великом шелковом пути. С незапамятных времен здесь соседствовали различные цивилизации – буддийская, иудейская, мусульманская, христианская и более древние, которые дополняли и обогащали друг друга.

На огромной территории Центральной Азии зарождались многочисленные государственные образования и проходила зона контактов между оседлыми народами юга и кочевниками севера. Древняя культура народов региона постоянно испытывала влияния извне и, одновременно, влияла не только на сопредельные, но и на более отдаленные страны.

Согд и Бухара являлись ключевыми звеньями на трассе Великого шелкового пути. С помощью согдийских купцов тюрки становятся партнерами Византии в создании бесперебойной трансевразийской торговли. Согдийцы распространяли не только товары, знания и технологии, но устраивали в разных городах ежемесячные многодневные ярмарки. Сохранились многочисленные свидетельства того, что торговая деятельность согдийцев дошла не только до Китая, но и до древних государств Корейского полуострова, а также Японии. В музеях Республики Корея, по имеющимся сведениям, хранятся предметы, которые, как считают южно-корейские исследователи, имеют центральноазиатское происхождение. Еще одна группа археологических находок, хранящихся в музеях Южной Кореи и Японии, имеют явное центрально-азиатское влияние. Например, орнамент, узоры, скульптуры, музыкальные инструменты и др. Все эти находки еще ждут своих исследователей, т.к. о них довольно мало известно центральноазиатским исследователям. Это связано, в том числе, и с немногочисленностью и малодоступностью исторических материалов.

Конечно, исторически у Кореи складывались международные отношения, прежде всего, с Китаем. О землях вне Китая, так называемых, Западных странах (кит. Сиюй, 西域), в том числе, Центральной Азии, Корея знала тоже через своего китайского соседа.

Первоначальный интерес корейцев к землям к западу от Китая был вызван распространением буддизма в Восточной Азии. Буддизм проник на Корейский полуостров² и первый человек из Западных стран (Сиюй), посетивший Корею был предположительно буддист, священник Малонаньто (摩罗难陀), который прибыл из Индии через Китай в Пэкче³. Буддизм стал

процветать в трех корейских королевствах и это привело многих корейских монахов в Китай, а через Китай и в Индию. Морская торговля между Китаем, Индией и островом Цейлон была открыта с середины IV в. и для некоторых корейских монахов стало возможным дойти до Индии⁴.

Уже в 526 г. священник из Пэкче по имени Цянь И (謙益) был встречен королем Пэкче по его возвращении из пятилетнего путешествия по Индии, сопровождаемый индийским священником и привезенными многочисленными книгами.

По геополитическим причинам, после объединения полуострова корейское королевство Силла стало союзником танского Китая. Много людей из Силла поселились в Китае в тот период. Согласно свидетельству японского буддистского священника Юань Жэня (圆仁) в середине IX в. большое число эмигрантов из Силла проживали в китайском Шаньдуне и прибрежных областях Цзянхуэй⁵. Кажется вполне вероятным, что некоторые из этих людей эмигрировали в то время еще дальше на запад, в Дуньхуан (敦煌). И поскольку в результате своей экспансионистской политики танский Китай стал близко контактировать с народами и цивилизациями Центральной Азии и индийского субконтинента, то некоторые корейцы были также задействованы в центральноазиатском направлении Шелкового пути.

Известный паломник и биограф И Цзин (635-715), в своей *Биографии выдающихся паломников к Западным регионам Великой Тан* упомянул о восьми корейских паломниках среди шестидесяти паломников, отправившихся в Индию. Из восьми примерно пятеро следовали центральноазиатским маршрутом. Все эти корейцы, за исключением одного или двух, погибли в Индии или по пути и не осталось их следов прохождения по Шелковому пути⁶.

Свидетельства были оставлены молодым паломником из Силла, Хуэй Чао, который начал свое путешествие в Индию в VIII в. с Южно-Китайского моря. Отчет о его путешествии – Записки о паломничестве в пять областей Индии, которые были найдены в Дуньхуанских пещерах в 1908 г. На пути из Индии в Китай через Бамиан, долину Вахан, и Памир, он сделал записи, содержащие историческую и этнографическую информацию. Хуэй Чао дошел до Кучи в течение первых десяти дней 11-ого месяца 727 г.⁷

Последний период правления в Корее династии Корё (918-1392) характеризовался постоянным притоком людей и товаров из Западных стран, включая выходцев из центральноазиатских стран.

По крайней мере, до 1427 г. значительное число мусульман в Корее соблюдало свой образ жизни, они носили свои традиционные одежды и поддерживали свои традиции, были многочисленны и богаты. Эти мусульмане, вероятнее всего, были потомками тех, кто прибыл в Корею в конце династии Корё.

Падение в Корее династии Корё и возвышение династии Ли или Чосон (1392-1910) означал важный поворотный момент в международных отноше-

ниях. Вскоре после падения династии Юань в Китае в 1368 г. при корейском дворе возникла борьба сторонников соединения Кореи с Северными Юанями, то есть остатками монгольской династии Юань, отступившими в Монголию, со сторонниками недавно воцарившейся в Китае династии Мин. В результате победили сторонники династии Мин и в Корее установилась династия Ли. Разрыв Кореи с монголами означал конец контактов с Западными странами. Таким образом, приток в Корею мусульман и других людей из Западных стран прекратился.

Корейское правительство стало принимать меры для интеграции иностранцев в корейское общество, кроме того, этот период совпал с активным расцветом корейской культуры при покровительстве короля Седжонга (1419-1450): были изобретены различные технические и метеорологические аппараты; а также корейский алфавит Хангыль.

В связи с этими интенсивными усилиями по развитию корейской национальной культуры, иностранцы, включая чжурчженей в Северной Корее, были вынуждены ассимилироваться в корейское общество и вскоре «мусульмане» исчезают из корейской летописи.

Таким образом, несмотря на то, что исторически у Кореи складывались международные отношения, прежде всего, с Китаем, корейцы активно контактировали с населением Южной и Центральной Азии.

Благодаря существованию межконтинентальной трассы произошло грандиозное, одно из самых быстрых в мировой истории, взаимопроникновение культур разных народов, расширение пространства международного общения. Об этом мы узнаем не только из древних хроник и находок археологов. Влияние, которое оказал Великий шелковый путь на сближение различных цивилизационных потоков, ощущается и сегодня. Часто можно столкнуться с наличием многих родственных черт в культуре народов, географически удаленных друг от друга на тысячи километров, и это уже не вызывает удивления.

¹ Ли Яньшоу. Бэй ши (История Северных династий) // Эрши сыши (24 династийные хроники). Т.11. – Шанхай.1958; Но Тхегенг. Изучение связей между Центральной Азией и народами Когуре и Бальхе // Изучение культуры Великого Востока. Б.М.,Б.Г.; и др.

² Согласно Самгук саги - Samguk sagi (History of the Three Kingdoms), составленной Ким Бусиком (Kim Bu-sik) в 1145 г. (Seoul, 1941), годы распространения буддизма в Корею: в Когурё – 372 г., в Пэкче – 384 г., в Силла – 417 г., но официально признан в 528 г.

³ Три королевства Корейского полуострова – Когурё (37 г. до н.э. - 668 г.), Пэкче (18 г. до н.э. – 663 г.) и Силла (57 г. до н.э. – 935 г.) в IV-V вв.

⁴ См.: Koh Byong-ik. Essays on East Asian History and Cultural Traditions (Эссе по истории Восточной Азии и культурным традициям). – Seoul, 2004. – С.262.

⁵ Reischauer Edwin O. Ennin's Travels in Tang China. – N.Y., 1955.

⁶ Yule, Henry, Cordier, H. Cathay and the Way thither. Vol. I. – London, 1913-1916. – P. 67.

⁷ Koh Byong-ik. Essays on East Asian History and Cultural Traditions (Эссе по истории Восточной Азии и культурным традициям). – Seoul, 2004. – С.262.

Литература:

1. Ли Яньшоу. Бэй ши (История Северных династий) // Эрши сыши (24 династийные хроники). Т.11. – Шанхай. 1958.
2. Синь Таншу (Новая история династии Тан) // Эрши сыши (24 династийные хроники). Т.13. – Шанхай. 1958.
3. Цзю Таншу (Старая история династии Тан) // Эрши сыши (24 династийные хроники). Т.12. Шанхай. 1958.
4. Но Тхегенг. Изучение связей между Центральной Азией и народами Когуре и Бальхе // Изучение культуры Великого Востока. Б.М.,Б.Г.
5. Kenzo Akiyama. Essays on history of contacts in the East Asian countries. Tokyo, 1944.
6. Kim Bu-sik. Samguk sagi (History of the Three Kingdoms). – Seoul, 1941.
7. Koh Byong-ik. Essays on East Asian History and Cultural Traditions (Эссе по истории Восточной Азии и культурным традициям). – Seoul, 2004.
8. Reischauer Edwin O. Ennin's Travels in Tang China. – N.Y., 1955.
9. Yule, Henry, Cordier, H. Cathay and the Way thither. – London, 1913-1916.

РУХАНИЯТ ТАРИХЫ

Джалилов Заур

Доктор исторических наук

О НЕКОТОРЫХ КОНЦЕПЦИЯХ ЕДИНСТВА РЕЛИГИИ И ПОЛИТИКИ В ТРУДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИСЛАМОВЕДОВ

Конкретно-исторические условия формирования исламской религии определили своеобразное соотношение «религиозного» и «политического» в рамках всей мусульманской цивилизации. «Ислам, - отмечает М. Родинсон, - зародившийся в обстановке, при которой каждый элемент социальной организации одновременно нес общественно-политические функции, закономерно должен был взять на себя эти функции, чтобы распространиться вширь»¹. Как видим, ислам уже в точке своего генезиса имел дело с общественно-политической организацией мусульманского сообщества и не переставал быть «интегральной» религией.

Мы не можем обойти и другую точку зрения по трактовке религиозного и политического в исламе, которую высказывали другие исследователи. Наиболее интересная из них, как нам представляется, точка зрения Э.Хермасси. По его мнению, ослабление власти халифата с середины X века привело к тому, что арабо-мусульманский мир стал управляться квазисекулярными режимами, не имевшими религиозного характера². В исламе, считает Э.Хермасси, нет единства религии и политики. Этот факт никогда не усваивался сознанием. Фактическая отдаленность политики от религии без должного осознания, а стало быть, рационального обоснования привела к тому, что политическая сфера в мусульманском мире не выработала «своей внутренней логики» и не обрела самостоятельного характера³. Секуляризованность политической истории мусульманского мира при сохранении в его рамках религиозного и нормативного единства, считает Э.Хермасси, привели, в конце концов, к полному расчленению практического и идеального уровней политики в арабо-мусульманских странах⁴.

Отсутствие полной динамики религиозного и политического в исламском мире привело к формированию определенного стиля политической жизни, который, по мнению Э.Хермасси, характерен для всего арабо-мусульманского сообщества⁵. Об этом, кстати, писал и К.Гиртц. «Наслоение различных структур, таких, как семья, деревня, клан, класс, секта, армия, партия, элита, государство, - отмечал он, - оказываются при ближайшем рассмотрении неустойчивыми микро-политическими единицами,

которые соперничают, вступают во временные союзы, набирают силу и очень скоро вновь распадаются»⁶. В этих условиях, отмечает К.Гиртц, политическая жизнь принимает форму фракционного соперничества, в котором поражение никогда не является тотальным, победа полной. Особенности такого политического стиля порождают сложную диллему: либо имитация западного опыта и ориентация на национальное государство, либо попытки нового воплощения в жизнь первоначального ислама (фактически ориентация на общинный характер жизни мусульман⁷. Как считает Э.Хермасси, эти две ориентации должны быть соединены, однако для этого требуется новый политический строй и новый стиль политической жизни. Нужно научиться, заявляет Э.Хермасси, «выделить политический универсум из универсума религии»⁸. Он не согласен с мнением, что сила исламского движения вытекает из соединения политического и культурного протеста. «В той мере, в какой политическая жизнь общества деформируется общинными идеалами, всегда сохраняется риск, что эти идеалы не будут соответствовать выработке эффективных политических учреждений»⁹.

Ряд исследователей, как из стран Востока, так и Запада были против таких взглядов Э.Хермасси. Так, алжирский социолог А.Мехерби отмечал, что если бы в исламской религии были бы только общинные идеалы, разве смог бы аятолла Хомейни вызвать к жизни самое грандиозное народное движение, какое только знал мусульманский мир?¹⁰ По мнению Б.Тиби, в «исламе религиозные и политические функции слиты воедино»¹¹. Общий тезис вышеназванных авторов заключается в том, что ислам по ходу своего развития нивелировался как политическая идеология во многих странах мира Востока. В то же время это не означало подмены системы взглядов: ислам оставался преобладающим фактором в нормативе этой системы взглядов. Во многих случаях, особенно начиная с 1970-х гг., возрастание роли ислама непосредственно связано с процессом политического возрождения, так как многие изменения в области политики основывались на политической идеологии исламской религии. Ислам, по сути, становится идеологией политической оппозиции существующим на Востоке режимам. Если в период «вестернизации» мусульманского мира, отмечает Б.Тиби, ислам считался лишь религией и существенной частью арабского культурного наследия, то с конца 1960-х гг., обоснование исламом перспектив на будущее выглядело самым многообещающим уже в идеологическом плане¹².

«Нет ничего невероятного в том, - писал известный французский исламовед М.Родинсон, - что исламская религия оказывается революционной мобилизующей силой и в неоднородном мусульманском мире используется самыми различными лидерами, группами и партиями»¹³. Последнее обстоятельство заслуживает особого внимания. Как известно, исламистские движения по своей политической ориентации охватывают самый широкий спектр: от группировки типа «Гамаат аль-муслимин (Община мусульман), в настоящее время более известная как «Ат- такфир ва-ль-хиджра» (Обвинение в неверии и хиджра) до иранских «муджахиддинов». Исламизм, как показы-

вает исторический опыт, может принимать самые различные формы: фундаменталистскую, мистическую и даже технократическую. Предпринятая в свое время от имени ислама антиконституционная кампания в Индонезии не имела ничего общего с деятельностью иранских «муджахиддинов»; идеология «Аль-Адль ва-ль-ихсан» не вписывается в рамки радикальной организации «Аль-Джихадааль – ислами»; проповеди суфиев у гробниц мусульманских святых по всему исламскому миру резко контрастирует с официальным запрещением мистических суфийских орденов в некоторых странах.

Уже в раннем исламе каждое из основных направлений (суннизм, шиизм, прежде влиятельный хариджизм) предлагало свою «политическую интерпретацию Корана». Несмотря на то, что иранская революция оказала сильнейшее влияние на мусульманский мир, она не смогла сгладить глубоких политических водоразделов между различными мусульманскими странами и движениями. Деятельность шиитского института улемов Ирана в 50-60-х гг. XX века не представляла собой «единую коммуну», в которой бы не было расхождений по тем или иным вопросам ислама. Как известно, сам институт улемов объединял духовных лиц от ультраортодоксов до умеренных реформаторов. Традиционалисты требовали возврата к исламу в его «классическом варианте». Их тактика, по мнению К.Шувалова, обладала рядом преимуществ в глазах духовенства: безупречна с точки зрения законов богословия, обладает способностью хранить в чистоте догмы религии¹⁴. Представители этой группы требовали, чтобы духовенство взяло на себя ответственность за судьбу государства. Другая группа улемов по многим общественно-политическим вопросам занимала более умеренную позицию. Они полагали, что современное исламское государство должно быть построено на основе законов ислама, одновременно видели необходимость в принятии основных неисламских положений, чтобы не утратить своего авторитета среди верующих и продолжать оказывать влияние на общественную жизнь государства. Среди улемов и муджахиддинов были и такие, которые придерживались реформистских убеждений. Они выступали со своими проектами пересмотра устаревших исламских догм, сообразуясь с современными требованиями.

Рассматривая политический ислаимзм, довольно-таки сложно применить к нему характеристику «правые-левые». Однако видно, что если на одном полюсе исламского политического спектра находятся иранские «муджахиддины», то на другом – полуподпольные группы с «махдистской» идеологией. В свое время Жорж Баландье отмечал: «Религия может быть инструментом власти, гарантией ее стабильности..., но религия может быть и орудием вызова существующему режиму, когда в период кризиса, пророческие им мессианские движения ставят под вопрос существование правящих режимов и формируют оппозицию власти». В подтверждение данного тезиса можно сослаться на ситуацию, с одной стороны, например, в Марокко, где король, облеченный властью, является одновременно и

«повелителем правоверных» («эмир-аль-му'минин»), с другой стороны на ситуацию в Казахстане, где президент является исключительно светским политическим лидером. Как следствие такого положения, следует отметить отсутствие в Казахстане характерных черт религиозно-политической оппозиции, ярко проявляемых в ряде стран мусульманского Востока.

Как видим, перед нами множество исламских движений и течений, которые характеризуются политической неоднозначностью и неоднородностью; их лидеры являются выразителями бесчисленного множества мнений почти по всем основным вопросам ислама. Нельзя представить себе перспективы решения исламской проблемы без точной оценки сегодняшнего состояния исламского движения; его массовой базы и организованности, программы и методов действий, его силы и слабости. Такая оценка представляет далеко не академический интерес. И все же в этом калейдоскопе движений и течений, различных идеологических теорий и мнений можно выделить общие черты, одинаковые цели и направленность, единые исходные установки. Если сгруппировать основные их требования и лозунги, то картина выглядит следующим образом:

- критика неравенства и несправедливости;
- создание общества на основе принципа социальной справедливости;
- стремление решить с помощью ислама общественно-политические проблемы;
- восстановление ритуальной целостности религии

Такие авторитетные исламские идеологи, как Сейид Хусейн Насер, Сейид Мохаммед Бихишти, Али Гафури прямо признавали, что между различными движениями и течениями ислама имеется много точек соприкосновения, и это еще раз доказывает, что все они ветви одного дерева. Вместе с тем, как отмечает И.Добаев, несмотря на все многообразие исламизма и происходящих в нем процессов, в его рамках можно выделить два основных течения, отличающиеся друг от друга по методам деятельности: умеренно-радикальное и ультрарадикальное¹⁵. По его мнению, такая классификация «помогает выработать правильный подход при изучении той или иной группировки и определить соответствующее отношение»¹⁶. Важное уточнение делает автор, когда пишет, что «далеко не все радикальные исламские организации можно однозначно отнести к тому или иному крылу, так как во многих из них присутствуют обе составляющие»¹⁷. Другой исследователь Евкочев Ш.А. современные политические концепции в исламе делит на следующие:

– исламский модернизм, согласно которому мусульманские государства должны строиться не на принципах религии, а на основе общности языка, территории, этнических признаков.

– исламский фундаментализм – концепция строится на специфических особенностях ислама, без деления на светское и духовное начала, а образ жизни индивида и общины регламентируется сводом мусульманских законов – шариатом.

– концепции т.н. «третьего пути» заключаются в идее об «исламском пути развития» как единственно приемлемом для мусульманских стран. На ее основе создались концепции «исламского государства», «исламского правления», «исламской экономики», «исламского социализма». Концепции «исламского государства» предполагают воплощение в современных условиях «исламской модели» политической организации общества, где сочеталась бы светская и духовная власть, справедливое распределение общественных благ и ведения экономики согласно предписаниям шариата¹⁸.

По мнению пакистанского ученого И.Ахмеда различные политические группы по-разному оценивали сущность исламского государства. В этом процессе он выделяет несколько представлений. Позволим себе выделить два из них: 1) священное государство, исключаящее человеческую волю; 2) священное государство, признающее человеческую волю. Первое представление И.Ахмед подразделяет на две основные позиции: а) абсолютистская, направленная на возрождение традиционного ислама. Ее сторонники считают, что все социальные, общественно-политические законы были разработаны во времена жизнедеятельности Пророка Мухаммеда. В основе построения государства должны составлять Коран как творение Аллаха и Шариат как система исламского права. Их нельзя изменять и дополнять; б) фундаменталистская, направленная на более гибкое трактование исламских законов. Приверженцы этой позиции руководствуются Кораном и сунной, однако считают, что не все формы общественно-политической жизни, существовавшие при Пророке должны находить применение в современной жизни¹⁹.

Сторонники второго представления считают, что в основе исламского государства должны лежать как демократические принципы, так и традиционные исламские принципы. И.Ахмед выделяет четыре варианта данного подхода: а) умеренный теократический, нацеленный на сотрудничество с модернистами; б) радикальный теократический, ограничивающий традиции и выступающий против жесткой интерпретации исламских законов; в) умеренный подход, основанный на идеи сосуществования теократии и секуляризм. Сторонники данного подхода признают правильность исламских законов, выступают за построение исламского государства на принципах «социалистической республики»; г) радикальный подход, выступающий за сочетание теократии и секуляризм. Его суть заключается в том, что если Всевышний является основой суверенитета, то избранная народом власть должна признаваться средством воплощения в жизнь исламских законов²⁰. В своей статье «Шариат и позитивное право: возможно ли и жизнеспособно ли исламское государство?» американский профессор Абдуллахи Ахмед Ан-Наим пишет: «Я выступаю против введения в силу шариата государством, но не против личного подчинения предписаниям своей веры. Несомненно, люди могут укреплять религиозные или моральные ценности через работу неправитель-

ственных организаций и другие формы деятельности гражданского общества»²¹.

Наиболее распространенным является тройственное деление общественно-политической мысли в странах ислама по таким направлениям, как фундаментализм – модернизм – секуляризм. Последнее направление некоторые авторы как бы выносят за рамки ислама, однако нужно учитывать то, что в основном все мусульманские страны не являются полностью секуляризованными.

Каждое направление в традиционном исламе имело свой идеал политической организации. Это характерно в полной мере и для современных исламских идейных течений. Основные пункты, в отношении к которым оформляются различные идейно-политические течения в исламе, сводятся к следующему: конфессиональная принадлежность правящей элиты; источники государственного права; форма правления; роль в политике носителей религиозной учености; политическое значение мусульманской солидарности. Безусловно, превалирующей тенденцией в исламистских движениях и течениях, их фоном второй половины XX века стал фундаментализм. Большой интерес в арабском мире он стал вызывать в конце 1970-х - начале 1980-х гг., после иранской революции, которая вызвала «исламский бум» во многих мусульманских странах. Робин Райт в статье «Ислам, демократия и Запад» замечает, что фундаменталистские движения содержат в себе элементы модернизма и инноваций. По мнению автора, фундаментализм не стремится к изменению общественно-политической системы, а нацелен на реформирование жизни семьи и индивида²².

Для американского ученого Р.Хамфреса фундаментализм – это средство утверждения традиционных способов мировоззрения и поведения в изменившейся социальной среде. Фундаментализм, считает он, наиболее популярная идеология тех, кто несет на себе основные издержки процесса современных социально-экономических и общественно-политических преобразований: ремесленников, торговцев, мелких и средних предпринимателей, улемов. Фундаментализм несет в себе большой интеллектуальный и эмоциональный заряд, имеет внутреннюю последовательность и прямоту критики существующего строя²³.

К этой точке зрения близка позиция известного исследователя Б.Бабаджанова, который считает, что «фундаменталистские течения в исламском мире появились в основном как реакция на колонизацию и позже как ответ на активную секуляризацию (как стимулируемую правительствами, так и естественную), преимущественно в форме воинствующего традиционализма и фундаментализма, с требованием вернуться к «истинному исламу»²⁴. И еще на один важный признак обращает внимание исследователь – прямое или подспудное противостояние фундаменталистов с правительствами, тем более с такими, которые ориентируются на светские формы правления²⁵.

Оставляя в стороне конкретный анализ соответствия таких суждений реальным фактам истории и современности, прежде всего, отметим их двойственный подход: с одной стороны, речь идет об идеологии или просто, о системе взглядов, а с другой – о религиозном движении, имеющем в своей основе эту идеологию. По-видимому, верно и то, и другое, поскольку фундаментализм – это все же мотивация поведения целых групп людей и организаций, стремящихся взять на себя ответственность не только за всех мусульман, но и за исламскую религию в целом. Одной из основных задач фундаменталистов – создание общества, основанного на Коране и шариате.

По нашему мнению, в исламском мире можно выделить как умеренный исламский фундаментализм, так и радикальный. Причем умеренный исламский фундаментализм под воздействием внутренних и внешних факторов может со временем трансформироваться в радикальный и встать на путь террора, а радикальные экстремисты отказаться от насильственных действий. В качестве примера можно обратиться к египетским «Братьям-мусульманам», которые в отличие от «Бригады Абу Хафса аль-Масри» уже в первой половине 1970-х годов перешли от насильственных форм борьбы за власть к умеренным действиям или исламистам Алжира, пересмотревшим свои методы и принципы борьбы в рамках образования новых политических партий, что позволило увидеть новый вариант политического ислама и новые его возможности²⁶.

Почему в нашем научном и политическом лексиконе часто присутствует термин “фундаментализм”? Иначе говоря, какое значение имеют для нас идея фундаментализма и представления о нем? Эти вопросы подводят к очевидному факту, которым, однако, нередко пренебрегают некоторые исследователи. Фундаментализм можно рассматривать как символически действующий механизм, отражающий социально-экономические и политические изменения в обществе. Возрождение национальной культуры в постсоветских республиках Центральной Азии происходило на начальном этапе также посредством воздействия религиозных стимулов, которые давали людям мотивировки, поскольку формировали определенный круг приоритетных ценностей, которые могут определить и вести социальные действия. Символистические механизмы религии могут действовать на одном уровне с идеологией. Идеология – это метафора реальности в том смысле, что политики, пользуясь ею, превращают ее в ряд общественных символов с целью вовлечения людей в общественно-политический процесс. Следовательно, особенности религии заключаются в особенностях использования символов людьми. Символ фундаментализма тесно связан с социальным и политическим действием.

¹ Rodinson M. Reveil de l'intégrisme musulman? / Monde. – Paris. 1978. 6-8 Dec. – P. 4.

- ² Hermassi E. Politics and culture in the Middle East/ Social compass, Louvain. 1978. vol. 25. – № ¾. – P. 457.
- ³ Там же
- ⁴ Там же
- ⁵ Там же. – С. 459
- ⁶ Geertz C. In search of North Africa/ New York rev. of books. 1971, vol.17. № 12. – P. 22
- ⁷ Там же. – С. 20.
- ⁸ Hermassi E. Politics and culture in the Middle East. – P. 460.
- ⁹ Там же. – P. 463.
- ¹⁰ Megharbi A.L. Islam de la naissance a la renaissance/ Revolution africaine. Alger. 1979. № 782. – P. 54.
- ¹¹ Tibi B. The renewed role of Islam in the political and social development of the Middle East / The Middle East Journal, Wash., 1983, vol.37, №1. – P.5.
- ¹² Там же. – С.9
- ¹³ Rodinson M. Khomeiny ou la primauté du spiritua / Nouvel observateur. Paris. 1979. 19-25 fevr. №745. – P.19
- ¹⁴ Шувалов К. Шиитская догматика и политика духовенства в ИРИ/ Исламская Республика Иран (1979-1984 гг.). – М.: 1986. – С.151
- ¹⁵ Добаев И. К вопросу о типологии радикального исламского движения // Центральная Азия и Кавказ. 2002. № 3 (21). – С.110.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Евкочев Ш.А. Влияние ислама на формирование современной политической системы АРЕ: автореф.док. полит. наук. Ташкент: ТашГИВ, 2008. – С.18
- ¹⁹ Ahmed I.A. The concept of an Islamic state: An analysis of the ideological controversy in Pkistan./ Stockholm: Univ. of Stockholm. Dep. of polit. Science. 1985. – P.27.
- ²⁰ Там же. – С.39.
- ²¹ Абдуллахи Ахмед Ан-Наим. Шариат и позитивное право: возможно ли и жинеспособно ли исламское государство?//SHYGYS. 2005. № 2. – С.189.
- ²² Wright Robin. Islam, democracy and the West / Foreign Affairs. Summer. 1992. Vol.71.№ 3. – P.133
- ²³ Humphreys R.S/ Islam and political values in Saudi Arabia, Egipt and Syria. / Middle East j., Wash., 1979. vol. 33. № 1. – P.17
- ²⁴ Собрание фетв по обоснованию зикра джахр и сама /Сост.: Б.М.Бабаджанов, С.А.Мухаммадаминов; отв. ред.А.К.Муминов; введение, подготовка оригинального текста, приложения и указатели:Б.М.Бабаджанов, С.А.Мухаммадаминов. Алматы. 2008. – С.41
- ²⁵ Там же. – С.42
- ²⁶ Вирабов А. Алжир, 80-е годы: эволюция общественных структур // Восток и современность. Научно-информационный бюллетень ИВ АН СССР. 1985. № 1(35). – С.78.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Әбсаттар қажы Дербісәлі – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Жоғары мектеп Ғылым Академиясының академигі, ҚР Білім және ғылым министрлігі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры

Базылхан Нәпіл – филология ғылымдарының кандидаты, ҚР БҒМ ҒК Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері

Баймуратова Гүлмира – Қазақ ұлттық аграрлық университетінің қоғамдық пәндер кафедрасының аға оқытушысы

Джалилов Заур – тарих ғылымдарының докторы, ҚР Білім және ғылым министрлігі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері

Жұмабай Жазгүл – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты

Каримова Наталья – тарих ғылымдарының докторы, Ташкент мемлекеттік шығыстану институтының профессоры

Қамбарбекова Ғалия – PhD, ҚР Білім және ғылым министрлігі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері

Тастанова Зауреш – Қазақ ұлттық аграрлық университетінің қоғамдық пәндер кафедрасының аға оқытушысы

Фахри Валехоглу (Гаджиев) – Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы А.А. Бакиханов атындағы Тарих институтының докторанты